

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

İSLAM VE HOŞGÖRÜNÜN GELECEĞİ

Bir Diyalog

SAM HARRIS
MAAJID NAWAZ

Çeviren: Orhan Düz

İSLAM VE HOŞGÖRÜNÜN GELECEĞİ

Bir Diyalog

SAM HARRIS - MAAJID NAWAZ

İslam bir barış dini midir yoksa savaş dini mi? Reformdan geçirilmeye uygun mudur? Neden günümüz dünyasında pek çok Müslüman, aşırılıkçı hareketlerin içinde yer almayı seçiyor? İslamcı, cihatçı ve köktendinci gibi tanımlamalar günümüz dünyasında ne anlama geliyor?

Ateist kimliğiyle öne çıkan nörolog ve felsefeci Sam Harris ile geçmişte radikal İslamcı hareketlerin içinde yer aldıktan sonra 2007 yılında İslam'ın barışçı yüzünü öne çıkartmayı ve ılımlı Müslümanların sayısını artırmayı hedefleyen Quilliam Vakfı'nı kuran Pakistan asıllı İngiliz aktivist Maajid Nawaz bu soruların yanıtlarını arıyor.

İslam ve Hoşgörünün Geleceği adlı bu kısa kitapta, inançlarını ve dünya görüşlerini karşısındakine kabul ettirmeye çalışan zıt kutuplardaki iki entelektüelin mücadelesine tanıklık etmeyeceksiniz. Harris ve Nawaz toplumun her kesimi tarafından örnek alınması gereken bir alçakgönüllülük ve kavrayış içerisinde birbirlerini sonuna kadar dinleyip anlamaya çalışıyorlar. Üstelik, zamanımızın bu en kutuplaştırıcı sorunlarından birini tüm boyutlarıyla korkusuzca ele alıp, diyalogun sonunda hatırı sayılır bir ilerleme kaydediyorlar.

İslam ve Hoşgörünün Geleceği, bu alanda daha geniş katılımlı tartışmalara ilham kaynağı olması amacıyla yayımlandı. Harris ve Nawaz ikilisi, yanlış anlama ve şiddetin hüküm sürdüğü bir dünyada çok farklı dünya görüşlerine sahip iki insanın nasıl da ortak bir zeminde buluşabileceğini bizlere gösteriyor.

İSLAM VE HOŞGÖRÜNÜN GELECEĞİ

Bir Diyalog

Sam Harris
Maajid Nawaz

İslam ve Hoşgörünün Geleceği - Bir Diyalog

Orijinal adı: *Islam and the Future of Tolerance - A Dialogue*

Copyright © 2015 Sam Harris & Maaajid Nawaz

Harvard University Press

Çeviren: Orhan Düz

Redaksiyon: Gonca Erkmen

Editör: Hasan Aksakal

Kapak tasarımı ve dizgi: Faruk Özcan

Türkçe yayın hakları: © Kitap Kurdu 2016

Bu kitabın Türkçe yayın hakları Akcalı Ajans aracılığıyla alınmıştır.

1. Baskı / Mayıs 2018 / ISBN 978-605-66363-4-9

Baskı: Sena Ofset Ambalaj Mat. San. ve Tic. Ltd. Şti.

Maltepe Mh. Litros Yolu Sk. No: 2/4 Matbaacılar Sitesi 2

DK: 4NB7 Zeytinburnu/İstanbul. Tel. (212) 613 38 46

Matbaa Sertifika No: 12064

Kitap Kurdu

Yayın Yönetmeni: Serhan Bali

Akçaağaç Sokak Görhan Apt. No: 1/1

Acıbadem 34660 Üsküdar-İstanbul

Tel. (216) 325 27 13 / Faks (216) 326 39 20

www.kitap-kurdu.com.tr / e-posta: bilgi@kitap-kurdu.com.tr

Yaynevi Sertifika No: 33315

Kitap Kurdu Bali Müşavirlik Mümessillik Yayıncılık Tic. Ltd. Şti.'nin tescilli markasıdır.

Tüm hakları saklıdır. Bu kitabın tümünün veya içeriğinin herhangi bir bölümünün yayıncının yazılı izni olmadan, fotokopi yöntemi dahil, elektronik ya da mekanik herhangi bir yolla çoğaltılması yasaktır.

İSLAM VE HOŞGÖRÜNÜN GELECEĞİ

Bir Diyalog

**Sam Harris
Maajid Nawaz**

Çeviren
Orhan Düz

YAZARLAR

Sam Harris: *The New York Times* gazetesinin çok satanlar listesine giren *The End of Faith*, *Letter to a Christian Nation*, *The Moral Landscape*, *Free Will* ve *Waking Up* adlı kitapların yazarıdır.

Maajid Nawaz: *Radical* adındaki kitabın yazarıdır ve dini özgürlükler, aşırılıkçılık ve yurttaşlık gibi meselelere odaklanmış küresel bir düşünce kuruluşu olan Quilliam Vakfı'nın kurucuları arasında olup başkanlığını da yapmaktadır.

İÇİNDEKİLER

Aşırılıkçılığın Kökenleri S. 13

Problemin Kapsamı S. 19

İnancın Gücü S. 31

Liberalizm İhaneti S. 39

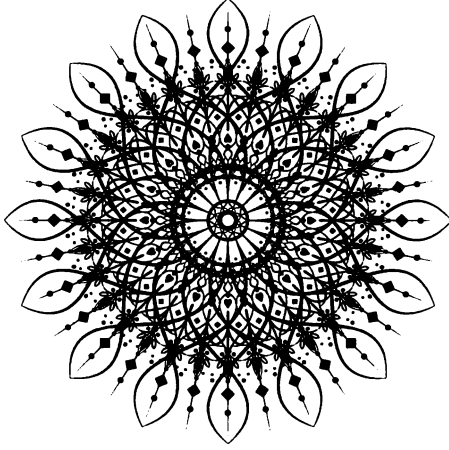
İslam'ın Doğası S. 47

Bir Çıkış Yolu Bulmak S. 71

İlave Okumalar S. 86

Teşekkür 87

Dizin S. 89

Harris: Maajid, öncelikle bu konuşmaya zaman ayırdığın için sana teşekkür ederim. Yürüttüğün çalışmanın son derece önemli olduğu kanısındayım. İslam hakkında veya dini reformdan geçirme önerileri konusunda ne ölçüde fikir birliği içinde olduğumuzu kestiremiyorum ama burada benim asıl amacımın seni desteklemek olduğunu bilmeni isterim. Ayrıca fikir ayrılığına düştüğümüz noktaların da açığa çıkarılmasının faydalı olacağı kanaatindeyim.

Nawaz: Çok naziksin. Nezaketini takdir ediyorum. Senin de bildiğin gibi, çok hassas bir alanda çalışıyoruz, diken üstünde yürüyoruz ve çoğu zaman, ilerlemek istemeyen pek çok insanı da yanımıza çekmeye çalışıyoruz. Dolayısıyla bu konuşmayı elimizden geldiğince hakkını vererek yapmamız fevkalade önem arz ediyor.

Harris: Seninle aynı fikirdeyim. İlk buluşmamızı hatırlatarak başlamak istiyorum çünkü senin diken üstünde yürüyor göründüğün bir zamandı o. Aslına bakarsan epeyi talihsiz bir ilk buluşmaydı.

2010 yılının Ekim ayında Intelligence Squared adlı organizasyonun düzenlediği bir münazaraya katılmıştım. Bu münazarada arkadaşlarım Ayaan Hirsi Ali ve Douglas Murray'nin karşı safındaydın sen. Münazaradan sonra, organizatörler, katılımcılar ve diğer konuklar için düzenlenen akşam yemeğinde buluşmuştuk. İnsanlar münazarayla ilgili kısa yorumlarda bulunup tartışmaya devam ediyorlardı. Derken bir ara Ayaan, "Sam Harris'in söyleyecek bir sözü var mı diye merak ediyorum," demişti. Gerçi o ana kadar epey votka tonik yudumlamıştım, ama yine de ne söylediğimi neredeyse kelimesi kelimesine hatırlıyorum. Sözlerimi doğrudan sana yöneltiyordum. Biz daha tanıştırmamıştık ve o zaman benim kim olduğuma dair bir fikrin yoktu sanırım. Özünde şunları söylemişim:

Maajid, sana bir sorum var. Bana öyle geliyor ki, neredeyse imkânsız bir işe soyunmuşsun; bununla birlikte birçok şey senin bu işi başarmana bağlı. Dünyayı, özellikle de İslam dünyasını, İslam'ın aşırılıkçıların gasp ettikleri bir barış dini olduğuna ikna etmek istiyorsun. Fakat sorun şu ki İslam bir barış dini değil ve "aşırılıkçılar" denilen kesimler dinin aktüel öğretinin muhtemelen en dürüst okumasını hayata geçirme peşindeler. Dolayısıyla senin bu gece sahnede yaptığın manevralar, kutsal kitabın yorumlanmasına ve Kuran'daki belli pasajların hangi tarihsel bağlam içinde anlaşılması gerektiğine dair iddiaların, içtenlikten uzak görünüyor.

Bu salondaki herkes senin dünyadaki en çetin işe soyunduğunu biliyor ve bunu yaptığın için de sana minnettarlar. Birisinin çıkıp İslam'ı içeriden yenilemeye çalışması gerekiyor ve bu kişinin; Ayaan gibi dininden dönmüş veya Douglas ve benim gibi imansız birinin olamayacağı da gün gibi ortada. Öte yandan reform yolu yapmacık bir numara gibi görünüyor. Sanki öğreti gerçekte olduğundan başka bir şeymiş gibi davranarak numara çekmek zorunda kalıyorsun; söz gelimi cihat esasında bir kutsal savaş ilkesi olduğu hâlde, o sanki sadece içsel bir manevi mücadeleymiş gibi davranman gerekiyor. Senin de durumu gerçekten böyle görüp görmediğini öğrenmek istiyorum. Belli şeyler doğruymuş gibi davranma yolu o şeyleri gerçekleştirmeye olanak tanımayacak kadar uzun ve zorlu değil mi?

Seninle bu konuşmayı halka yarı açık bir ortamda yapmaya çalıştığımı tekrar belirtmeliyim. O zaman bildiğim kadarıyla sözlerimiz kay-

da geçmemişti, ama yine de salonda bizi dinleyen aşağı yukarı yetmiş beş kişi bulunuyordu. Benim o zaman sarf ettiğim bu sözleri ve bana verdiği cevabı hatırlıyor musun, merak ediyorum.

Nawaz: Evet, hatırlıyorum. Bunu bana hatırlattığın için teşekkür ederim. Seninle temas kuramamıştım. Orada canlı yayında olmasak da, bizi dinleyen çok kişinin olduğunu belirttiğin için de sana minnettarım. Söylediklerimi yüzeysel manasıyla anlayan insanlar için o salonda olmak ne kadar önemliyse, dışarıda olmak da o kadar önemliydi bence. Aslında mesajımı Müslüman azınlık topluluklara ulaştırma isteğim, Müslüman çoğunluk topluluklara ulaştırma isteğim kadar güçlü. Yapmak istediğim şeylerden biri, aynı telden çalan insanlar arasında ana akım bir koalisyon oluşturmak. Bunun için onların hepsinin Müslüman veya gayrimüslim olması gerekmiyor. Aksine, bizi birleştirebilecek payda, inanç ayrımı gözetmeyen bir değerler dizgesidir. İnsanlığın demokratik ve seküler (bu kelimenin Britanya ve Amerika'daki anlamıyla) değerlerine odaklanarak ortak bir zeminde buluşabiliriz. Bu da bütün muhatapların bu mesajı duymaya ihtiyacının olduğu sonucuna varıyor. Dolayısıyla o salonun içinde bile bu işin riski ve sonucu ağır olabilirdi. Bu dinleyicileri kaybetmek demek, korktuğum şeyin başıma gelmesi demek olurdu; korktuğum şey, bu tartışmayı İslam'ın bir savaş dini olduğunda ısrar edip onun uğrunda bu savaşı yürütenlerle İslam'ın bir savaş dini olduğunda ısrar edip ona karşı savaş yürütenler arasında kutuplaştırmaktır. Bu, başa çıkılmaz bir durum demek.

Şimdi senin sorunun ayrıntılarına gelirsek, İslam'ın bir barış dini olduğunu savunarak yapmacık davrandığımı ima ettiğin için sana o şekilde karşılık vermiştim. Yanlış hatırlamıyorsam, şöyle demiştin: “Halka açık bir ortamda bu anlaşılabilir bir şey ama bari burada bu salonda bize karşı dürüst olamaz mısın?”

Harris: Evet, tam da bunu söylemiştim.

Nawaz: Evet. “Bu salonda bize karşı dürüst olamaz mısın?” cümlesi, dışarıda dürüst olmadığımı ima ediyor. Benim samimi görüşüm şu ki; İslam ne bir savaş dinidir ne de barış dini, İslam bir dindir sadece.

Kutsal kitabı, diğer dinlerin kutsal kitapları gibi çoğu insanın fevkalâde sorunlu bulacağı pasajlar içermektedir. Ayrıca bütün kutsal kitaplar suya sabuna dokunmayan pasajlar da içerir. Din, doğası gereği, açıklama gerektirmeyen gün gibi ortada bir şey değildir; kutsal olsun ya da olmasın hiçbir kitabın, hiçbir yazının kendi sözcüsü yoktur; bu görüşümün Shakespeare'i yorumlarken de, dini bir kitabı yorumlarken de geçerli olduğunu savunuyorum.

Dolayısıyla İslam'ın bir barış dini olduğunu söylerken ikiyüzlülük yapmıyordum. Sonradan bu konuyu Ayaan ile birlikte yeniden tartıştığımız Richmond Forumunda düşüncelerimi açıklama fırsatını yakaladım. Kutsal kitap vardır ve insanlar onu yorumlar. Intelligence Squared organizasyonunda bir münazara ortamının doğal olmayan koşulları altında, basitçe günümüz Müslümanlarının büyük çoğunluğu İslam'ın bir savaş dini olduğunu kabul etmediği için onun bir barış dini olduğunu öne sürdüm. Eğer İslam sadece ona bağlı olanların ona getirdikleri yorum ise, o zaman İslam hâlihazırda bir barış dinidir.¹

Bizi bekleyen zorlu işlerden biri bu sessiz çoğunluğu cihatçılara karşı harekete geçirip örgütlemektir, böylece söz konusu çoğunluk, günümüzde söylemi tayin eden örgütlü azınlığın yaydığı şiddet söylemine karşı meydan okumaya başlayabilir. İşte ben Intelligence Squared münazarasında tam da bunu savunmaya çalışıyordum ama ortamın havası beni taraf tutmaya zorladı: savaş mı yoksa barış mı? Ben barışı seçtim.

Harris: Seni anlıyorum. O hadiseyi hatırlatmaktaki amacım orada bana verdiğin cevaptan seni sorumlu tutmak değil; kaldı ki o gün-

1- Eğer İslam büyük ölçüde veya tamamen Müslümanların ondan ne anladığıysa, o zaman Müslüman kamuoyunun hâli, göz önüne alınması gereken bir önem arz eder. Halkın çoğunluğunun Müslüman olduğu on bir ülkede 2013 yılında yapılan bir PEW anketi İslam'ı savunma adına sivillere yönelik yürütülen intihar bombacılığına verilen desteğin son yıllarda azaldığını göstermiştir. Buna rağmen sivillere yönelik bu şiddet türünün "sık sık" veya "bazen" haklı olduğunu hâlâ düşünen insan sayısı iç karartıcı orandadır: Mısır (%25), Endonezya (%6), Ürdün (%12), Lübnan (%33), Malezya (%27), Nijerya (%8), Pakistan (%3), Filistin bölgeleri (%62), Senegal (%18), Tunus (%12) ve Türkiye (%16). Dünya genelinde 1,6 milyar Müslüman var. Eğer bunların %10'u bile inancı savunma adına sivillere yönelik intihar bombacılığını destekliyorsa, o zaman terörizmin 160 milyon destekçisi var demektir. (www.pewglobal.org)

den bugüne düşüncen bir ölçüde değişmiş de olabilir. Ama o noktada konuşmamız bıçak sırtı gibi kesildi. İşin içinden nasıl çıktığımızı hatırlamıyorum.

Nawaz: (Gülüyor) İşin içinden çıkabildik mi ki, doğrusu ben de onu hatırlamıyorum.

Harris: Pekâlâ, ilk buluşmamızın sağladığı azami iyimserlik ruhu içinde ilerleyelim, çünkü konuşacak çok şeyimiz var. Ancak meselelere dalmadan önce hayranlık uyandıran geçmişinden sözü açmamız gerektiği kanısındayım. Birazdan tartışacağımız sorunlar hakkında çok bilgili bir konumda olmanın nedenlerini okurlarımıza anlatabilirsin herhâlde.

Aşırı İnkıllıkçılığın Kökenleri

Nawaz: Hikâyemin kapsamlı bir versiyonunu *Radical* adını verdiğim otobiyografimde anlattım, ama burada da özetleyebilirim. Birleşik Krallık'ın Essex kentinde doğup büyüdüm ve ülkemdeki ırkçılığın eski, kötü günleri diye andığım bir zamanda yetiştim. Birleşik Krallık'taki ırk ilişkilerinin seyrini değiştiren olay olan Stephen Lawrence'ın öldürülmesi Macpherson raporuyla sonuçlanacak bir devlet soruşturmasını başlattı.² Bu rapor “kurumsal ırkçılık” tabirini ortaya atıyor ve Birleşik Krallık'ın polis kuvvetlerinde bu ırkçılığın var olduğuna hükmediyordu. Ciddi bir ithamdı bu.

Kolektif bilinçteki bu kaymadan hemen önce gelen bir zamanda reşit oldum. Defalarca kurumsal ırkçılığa maruz kaldım ve bunun sonucunda toplumdaki hâkim eğilim karşısında inanılmaz bir hayal kırıklığına uğradım. Birçok defa haksız yere tutuklandım. Bu ayrımcılık gençliğimizi yiyip bitirirken, Kıta Avrupa'sında Bosna soykırımına tanık olduk.

2- Britanyalı siyahi bir genç olan Stephen Lawrence'ın ırkçı dürtülerle alçakça öldürülmesinin ardından 1999 yılının Şubat ayında Macpherson raporu yayınlandı: “Bu rapor çoğu insan tarafından Britanya'daki ırk ilişkilerinde bir dönüm noktası olarak görülmektedir. Macpherson raporu büyükşehir polisi ve genel olarak polis teşkilatı içindeki ‘kurumsal ırkçılığa’ şiddetle karşı çıkan bir değerlendirme sundu. Söz konusu rapor, çoğu, özellikle polisi ırkçılığa karşı duyarlı kılmak ve Siyahi ve Asyalı polis memurlarının sayısının hızla artışının önemini vurgulamak amacıyla kaleme alınmış 70 öneri içeriyordu.” (Bkz. http://news.bbc.co.uk/news/vote2001/hi/english/main_issues/sections/facts/newsid_1190000/1190971.stm.)

Doğal olarak benim kuşağım düş kırıklığına uğradı ve hoşnutsuzluk içinde toplumdan koptu. İşte bu derin kimlik krizini yaşarken, sonunda İslamcı ideolojiyi savunan gruba katıldım. Hizb-ut Tahrir adındaki bu grup dünya genelinde aktif olan devrimci bir yapıya sahipti ve hâlâ Batıda yasaldır. Müslümanların İsrail'in kurulmasının ardından yaşadıkları kimlik krizi sırasında 1953'te Kudüs'te kurulan Hizb ut-Tahrir, teokratik "halifelik" veya "İslam devleti" kurma fikrini yaymak için kurulmuş ilk İslamcı gruptu. Üyeleri terörizm yerine, adam kazanmak ve Müslüman kamuoyunu kendi safına çekmek gibi yöntemlere başvuruyordu; nihai amaçları ise Mısır, Türkiye ve Pakistan gibi halkın çoğunluğunun Müslüman olduğu ülkelerde askeri darbe yaparak iktidara gelmekti.

Ciddi anlamda şiddet dolu ırkçı saldırıların acısını, belki de travmasını derinden yaşamış on altı yaşındaki mazlum bir kurban olarak bu örgüte katıldım. Öte yandan yeni benimsediğim ideolojik dogma şikâyetlerimi uzun bir süre dondurdu. Burada kelimeleri bilerek seçiyorum. Tek başına şikâyet bir insanın radikalleşmesine yetmez. Şikâyetler gerçeğin sadece bir kısmını yansıtır. Benim anlatmak istediğimse en iyi şekilde şöyle özetlenebilir: Batıda yaşayan bizler, Bosna soykırımına müdahalede bulunamayınca bazı Müslümanlar radikalleşti; Afganistan ve Irak'ta müdahalede bulunduğumuzda daha fazla Müslüman radikalleşti; Suriye'de müdahalede bulunamayınca çok daha fazla Müslüman radikalleşti. Suçu dış politikaya atan şikâyet söylemi madalyonun sadece bir yüzüdür. Ve radikalleşmeyi açıklamada yetersiz kalır.

Harris: Bu yabancı müdahalesi ve Müslümanların şikâyeti konusu çok alengirli bir konu ve ileride bu konuya geri döneceğimizi umuyorum. Ancak bana öyle geliyor ki, iki şey, Batının Bosna'daki müdahalesini Müslümanların nazarında eşine pek rastlanmayacak ölçüde zararsız kıldı. Birincisi bu müdahale için bir Müslüman ülkeyi işgal etmemiz gerekmiyordu; ikincisiyse operasyon Müslüman olmayanları bombalamayı öngörüyordu. Son çatışmalarda da gördüğümüz gibi, eğer bu değişkenlerden biri değişseydi, Müslümanların büyük bir kısmı, yapılan operasyonu kutsala saygısızlık olarak değerlendirirdi, Batılı güçlerin hedef aldıkları şey ne kadar kötü ya da seküler olursa

olsun fark etmez. Saddam Hüseyin bunun mükemmel bir örneğidir: kendisi dünya genelinde nefret edilen bir despottu. Ne var ki gayrimüslim ülkelerin koalisyonu ona saldırdığı anda “Müslüman topraklar” (darüislam) kâfirler tarafından işgal ediliyor diye İslam dünyasının büyük bir kısmı öfkeleni. Elbette Irak’taki savaşa karşı çıkmanın birçok makul gerekçesi vardı, ama bu onlardan biri değildi. Dinle ilgili sorunlardan biri, dinin grubun içindekilere sadakati – grup üyeleri psikopat gibi davranmalar bile – grubun dışındakilere de düşmanlığı yaratmasıdır. Şunu da eklemeliyim ki biz sonunda salt insani gerekçelerle Bosna’ya müdahale ettiğimizde, pek fazla takdir almadık.

Nawaz: Kesinlikle. Ondan bahsetmemin tek nedeni, söz konusu şikâyetlerin, köklü bir kimlik krizi yaşayan genç, savunmasız bireylerin, karizmatik kişiler eliyle örgüte kazandırılıp ideolojik dogmanın onlara aşılmasında kullanılmasıdır. Bir kez bu dogma benimsendi mi, kişinin dünya görüşünü, onunla başkalarına baktığı merceği, başkalarını örgüte kazandırma aracını şekillendirir; o artık konuştuğumuz dile dönüşür. Bunu anlamak çok önemli, çünkü şikâyetler her zaman olur. Zamanın başlangıcından beri vardı ve kıyamete kadar da var olacak. Diğer toplumlar da şikâyetlerle karşılaşılıyor ama bu özel ideolojik olgu sadece belli bağlamlarda ortaya çıkmıştır. Söz gelimi, insanlar genellikle yoksulluğu veya eğitimsizliği radikalleşmenin gerekçesi olarak öne sürerken, uzmanlar beklenilmeyecek kadar çok sayıda teröristin gayet eğitilmiş bir geçmişten geldiğini öteden beri bilmekteler.³ Nitekim ben de on altı yaşında ideolojik bir dünya görüşünü benimsedim ve bu görüş benim şikâyet algımı dondurup bir dogmaya dönüştürdü. Sonra Hizb-ut Tahrir için gayretkeş bir hâlde adam toplamaya başladım; Teokratik bir halifelik kavramını yaymak adına payıma düşen sorumluluğu üstlendim.

Harris: Bu düşünceleri Birleşik Krallık’ta veya dünya genelinde yayma derdinde miydin?

Nawaz: Dünya genelinde. Örgütümüz Kudüs’ten Ürdün’e, Ür-

3- Bkz. Marc Sageman’ın hüküm giymiş cihatçılar üzerine yaptığı inceleme: *Leaderless Jihad* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2008).

dün'den Suriye'ye ve Irak'a ve nihayetinde Mısır'a kadar uzanıyordu. Sonra Ortadoğu'dan Batıya ve Batıdan Alman Müslümanlar aracılığıyla Türkiye'ye, Fransız Müslümanlar aracılığıyla Kuzey Afrika'ya ve Hint, Pakistan, Bangladeş kökenli Britanyalı Müslümanlar aracılığıyla da Güney Asya'ya yayılıyordu. Örgüte uluslararası alanda adam toplayan biri olarak ben devrimci İslamcılığı Britanya'dan Pakistan'a, Danimarka'ya ve son olarak Mısır'a ihraç ettim.

1999'da Londra Üniversitesi'ne bağlı Doğu ve Afrika Araştırmaları Okulu'nda (SOAS) hukuk ve Arapça öğrenimimin ortasındaiken Hizb-ut Tahrir'in talimatları doğrultusunda bir yıl izin alıp Pakistan'a gittim, oradaki şubenin kuruluşuna yardım etmek için. Pakistan daha bir yıl önce atom bombasını test etmişti ve grubumuzun küresel lideri nükleer bir hilafet kurmayı amaçlıyordu.

Bu örgütün temellerini attığımız her yerde özellikle askeri görevlileri hedef kitlemiz olarak seçmiştik ki askeri darbelerin fitilini ateşleyebilelim. 2000'de Pakistan'dan döndükten sonra ben bizzat Pakistanlı askeri okul öğrencileriyle muhabbet ediyordum. Onlar Britanya'nın Sandhurst Kraliyet Askeri Akademisi'nde okumaya gelmişlerdi. Ondan sonra Pakistan eski örgütümün başarısızlıkla sonuçlanan darbe teşebbüslerine tanık oldu ve bu teşebbüslerden bazıları basında haber konusu oldu.⁴

O zamanlar Londra'daki eğitimime kaldığım yerden devam ediyordum, ama her hafta sonu Kopenhag'a giderdim, örgütün Danimar-

4- 2003 yılının Ağustos ayında Pakistan'ın silahlı kuvvetleri "aşırı uç gruplara sempati besleyen" Pakistanlı bazı subayların tutuklandığını bildirdi. Tutuklananlar orduya sızmış Hizb-ut Tahrir üyeleri idi. Onlardan bazıları benim bizzat 2000'de Londra'dayken örgüte üye olmalarına yardım ettiğim kişilerdi. 2006'da Mısır'daki hapishaneden salıverilip Londra'ya döndüğümde Hizb-ut Tahrir'in Pakistan kökenli Britanyalı bir üyesiyle tanıştım. Ömer Han adındaki bu kişi Pakistan'daki askeri hücrenin elebaşılığını yapmış. Benim önceden temas hâlinde olduğum kişilerin tutuklanıp kendisiyle birlikte sorguya çekildiğini ve kendisi Britanya'ya sürülürken diğerlerinin tutuklu kaldığını anlattı. O zamanlar Hizb ut-Tahrir Pakistan'da hâlâ yasaldı. (Bkz. <http://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/asia/pakistan/1440284/Pakistan-army-officers-arrested-in-terror-swoop.html>.)

Yine 2012 Martında Pakistan'ın silahlı kuvvetleri Hizb-ut Tahrir'e bağlı tuğgeneral Ali Han öncülüğündeki bir darbe girişiminin engellendiğini bildirdi. (Bkz. http://www.nytimes.com/2012/08/04/opinion/hizb-ut-tahrir-threatens-pakistan-from-within.html?_r=0.)

ka'daki Pakistanlılar şubelerini kurmak için. 2001'de Arapça dil öğrenimi için Mısır'a gittim. 11 Eylül olaylarından bir gün önce varmışım oraya. O saldırıların önemini tam anlamıyla kavramamış bir hâlde Mısır'da davama adam kazandırmaya devam ettim. 2002 yılının Nisan ayında Mısır devletinin güvenlik görevlileri İskenderiye'de kaldığım eve baskın yaptı. Gözlerim bağlandı, ellerim arkadan kelepçelendi ve Kahire'deki devlet güvenlik ana karargâhına götürüldüm. Orada diğer mahkûmlara elektroşokla işkence edildiğine şahit oldum. Yirmi dört yaşındaydım o zaman.

Ben siyasi bir hükümlü olarak Mısır'daki Mazra Tora Hapishanesinde beş yıllık hapis cezasına çarptırıldıktan sonra Uluslararası Af Örgütü cesur bir adım atıp siyasi bir suçlu olarak bana sahip çıktı. Her ne kadar Af Örgütü bizim inandığımız ideolojiyi benimsemese de Mısır'da bizim herhangi bir suç işlemediğimiz görüşündeydi ve haklıydı da; hem zaten Britanya'dayken katıldığım örgüt orada yasaldı. İşte Mısır'daki o hapishanede her türden İslamcıyla karşılaştım: Mısır'ın eski cumhurbaşkanı Enver Sedat'ın suikastçılarından Mısır'daki Müslüman Kardeşler örgütünün yeni hapse atılmış küresel lideri Muhammed Badei'ye varıncaya kadar. O günlerde, benimsediğim ideolojiyi ve on altı yaşında müthiş bir şevkle kucakladığım davayı adanıklı araştırmaya başladım.

Diğer mahkûmlar ve Af Örgütü görevlileriyle yaptığım uzun soluklu revizyonist sohbetler neticesinde, insan haklarına dayalı liberal ve seküler bir perspektife doğru uzun yolcuğum başladı. 2006'da haptisten salıverilince Londra'ya döndüm. 2008'de Londra Ekonomi Okulu'nda (LSE) siyaset teorisi dalında yüksek lisans eğitimimi tamamlarken, dünyanın ilk aşırılık-karşıtı örgütü olan Quilliam Vakfı'nın kuruluşunda yer aldım ve daha sonra başkanlığını yaptım.

Problemin Kapsamı

Harris: Kitabında “devrimci İslamcılar” ile “cihatçılar” arasında bir ayrım yapıyorsun. Ben bu terimleri tanımlamamız gerektiğini düşünüyorum. Sence günümüzde Müslüman toplumlarda kamuoyu ne şekilde bölünmüş durumda? Zihnimde birkaç eş-merkezli kesim canlanıyor: Merkezde İslam Devleti (İŞİD),⁵ el-Kaide, el-Şebab ve Boko Haram gibi gruplar yer alıyor. Görünüşe bakılırsa, bu grupların üyeleri her sabah kâfirleri ve mürtedleri öldürme özlemiyle güne uyanıyorlar. Çoğu da zaman içinde şehit olmaya can atıyor gibi görünüyor. Bizler de genel olarak bu insanları “cihatçılar” diye adlandırıyoruz. Öte yandan daha çok siyasi güdülerle hareket eden, ölmeye ve öldürmeye o kadar hevesli olmayan geniş bir İslamcı kesim var. Onun dışında muhtemelen cihadı ve İslamcılığı destekleyen –maddi, manevi veya düşünsel açıdan– ama ellerini kirli işlere bulaştırmak istemeyen daha geniş bir çevre var. Son olarak modern değerlerle yaşamak isteyen ve çok daha geniş bir çevreyi oluşturan ılımlı Müslümanlar denilen –kendilerini böyle adlandırsınlar ya da adlandırmassınlar– bir kesim var. Her ne kadar bunlar fazla seküler olmasalar da, İŞİD gibi grupların kendi inançlarını temsil etmediklerini düşünüyorlar. Belki de hakikaten seküler olan ama söz

5- Önyargısız bir şekilde “İslam Devleti” (İŞİD) ismini kullanmayı seçmemizin tek nedeni, söz konusu grubun kendini böyle adlandırmasıdır ve medyada da ondan bu şekilde söz edilmesi giderek yaygınlaşıyor. Bizim kullanım tarzımız, bu grubun “gerçek” İslam’ı temsil ettiğine veya halifeliği kurduğuna dair iddiasının geçerliliğine dair bir yargı değildir. Zaten bu kitap başlı başına bu tür iddiaların kapsamlı bir incelemesidir.

sahibi olmayan başka milyonlarca Müslüman daha var. Benim bu sınıflandırmamı doğru bulup bulmadığımı merak ediyorum, eğer buluyorsan dünyadaki 1,6 milyar Müslümanı bu kategorilere nasıl oranlarsın?

Nawaz: Hiç kuşkusuz benim bu soruya cevabım ampirik olmayacak, sadece içimden gelen sesi dillendireceğim. Senin eş-merkezli çevreler tasavvurundan devam edersek, haklı olarak belirttiğin gibi, merkezde cihatçılar var. Onların dışında daha geniş bir İslamcı topluluk var. Okurlarımızda bir kafa karışıklığının oluşmasına kesinlikle mahal vermemek için bir meseleyi açıklığa kavuşturmam gerekiyor: Ben “İslamcılık” dediğimde, İslam’ın verili herhangi bir yorumunu topluma dayatma arzusunu kastediyorum. “Cihatçılık” dediğimdeyse İslamcılığı yaymak için şiddete başvurmayı kastediyorum. İslamcılık ve cihatçılık, İslam ve cihadın *siyasallaşmış, çağdaş okumalarıdır*; onlar bizzat İslam ve cihadın kendisi değildir. Daha önce belirttiğim gibi İslam; mezhepler, tarikatlar ve değişik okumalarla dolu geleneksel bir dindir, tıpkı diğer dinler gibi. Ancak *İslamcılık* o okumalardan herhangi birini topluma dayatma arzusudur. Yaygın şekilde kullanılan ifadeyle, *şeriatın* bir versiyonunu hukuk diye dayatma isteğidir.

Siyasal İslamcılar, toplum kurumlarına içeriden sızmak için uygun zamanı kollayarak seçim sandığıyla kendi görüşlerini dayatma peşindedir. Devrimci İslamcılarsa kökten bir temizlikle sistemi dışarıdan değiştirme derdindedirler. Militan İslamcılar cihatçıdır. Cihadın geleneksel yorumlarının hiçbirinin silahlı mücadele fikrini göz ardı edemeyeceği doğrudur ve Müslümanların cihattan şimdiye kadar *sadece* içsel (ruhsal) mücadeleyi kastettiklerini iddia etmek son derece safdil bir yaklaşım olur. Öte yandan herhangi bir dini bağlama sahip olsun ya da olmasın, silahlı mücadelelerin tümü saldırıya veya savunmaya yönelik olabilir, haklı ya da haksız olabilir, tepkisel ya da önleyici olabilir ve terörist ya da basmakalıp şekilde militarist olabilir. Ben cihatçılık derken, yukarıda zikrettiğim alt kategorilerden hangisine uyarsa olsun, İslamcılığı yaymayı amaçlayan belli bir silahlı mücadeleyi kastediyorum sadece.

Bunlar sadece benim tanımlarım; elbette bu alanda çalışacağım yıllar içinde daha doğru görünen başka tanımlarla karşılaşabilirim. Ne de olsa başkalarının da kendi tanımları var.

Harris: Öyleyse İslamcı kendi İslam anlayışını toplumun geri kalanına dayatmaya çalışırken, cihatçı bunu güç kullanarak yapmaya çalışan İslamcıdır.

Nawaz: Aynen öyle.

Harris: Bu açıklama çok faydalı oldu.

Nawaz: Şimdi senin şu eş-merkezli çevrelerine geçebiliriz. Günümüzde iç dairenin merkezinde, el-Kaide'yi gölgede bırakır hâle gelmiş olan IŞİD var. Bu grubun üyelerini ben küresel cihatçılar diye adlandırıyorum. Ayrıca bölgesel düzeyde cihatçılar da var. Onlar da İslam'ı yaymak için şiddete başvuruyorlar ama kendilerini hem coğrafi hem de demografik odakla sınırlı tutma eğilimindeler ve daha az kaçıklar. Hamas ve Hizbullah bu kategoriye giriyor. Cihatçılar her hâlükârda dünyadaki Müslümanların bir azınlığını teşkil ediyorlar, ama en örgütlü ve en güçlü kesimi oluşturuyorlar ve şiddet yanlısı oldukları için söylemi tayin ediyorlar. IŞİD geniş yerleşim alanlarını kontrol altında tutuyor ve petrol gelirleri, haraç ve kaçakçılıkla günde milyonlarca dolarlık gelir elde edebiliyor.

Cihatçıların dışında kalan İslamcılar çok daha geniş bir kesimi oluşturuyor. En başta gelen devrimci İslamcılar teorik açıdan cihatçılara daha yakınlar. Onlardan sonra gelen siyasal İslamcılar ise bütün İslamcıların çoğunluğunu teşkil etmekle birlikte, yine de Müslümanlar arasında azınlık hâline geldiler. Mısır'daki seçimlerin ilk turunda şahit olduğumuz gibi, Müslüman Kardeşler sadece % 25 oy alabildi. İkinci sıraya, Mübarek'in eski başbakanı Ahmet Şefik % 24 oyla oturdu. Aradaki % 1'lik fark Müslüman Kardeşler'in zafer ilan etmesi için yeterli değildi. Önceki rejime yakınlığıyla tanınan Şefik ile Muhammed Mursi'nin karşı karşıya geldiği cumhurbaşkanlığı seçimlerinin ikinci turunda Şefik'e karşı bazı protesto oylarına rağmen, Müslüman Kardeşler bu kez de oyların sadece % 51'ini almayı başarabildi. Bu da gösteriyor ki, çoğu Mısırlı sırf Mübarek'in eski başbakanının geri dönüşünü önlemek için ikinci etapta Müslüman Kardeşler'e oy verdi. Bu duruma bakarak dünyanın en eski ve en büyük İslamcı grubunun, gücünün zirvesindeyken sadece % 25 civarında sadık destekçi toplayabildiğini söyleyebiliriz.

Harris: Senin tahminine göre dünya genelinde Müslümanların yüzde kaçını İslamcı?

Nawaz: Müslüman Kardeşler'in bilhassa başarı kazandığı bir ülke olduğu için Mısır'ı örnek gösteriyorum. Ve eğer Mısır'da Müslüman Kardeşler seçimlerin ilk turunda sadece % 25 oy alabilmişse, bu örgüt çoğunluğunu Müslümanların oluşturduğu diğer toplumlarda muhtemelen daha az popülerdir. İçimden gelen ses bunu söylüyor, ama ampirik kanıta sahip değilim.

Harris: Aslına bakarsan, halkın çoğunluğunu Müslümanların oluşturduğu ülkelerde geçtiğimiz kırk yılda yapılmış parlamento seçimleri incelendi ve ortalama olarak İslamcıların oyların %15'ini aldıkları saptandı.⁶ Bu da dünya Müslümanlarının % 15'inin İslamcı olduğunu işaret ediyor. Öte yandan *şeriat* konusunda yapılan anket sonuçları genel olarak *şeriatın* uygulanmasına –zina yapanların öldürülmesi, hırsızların elinin kesilmesi vesaire– çok daha yüksek bir desteğin olduğunu gözler önüne seriyor. İnsanların %15'inin İslamcı bir partiye oy verdiği bir toplum hakkında ne düşüneceğimi kestiremiyorum, ama %40'ı, hatta %60'ı mürtedlerin öldürülmesini istiyor.⁷ Başka hiçbir şey olmasa bile tek başına bu durum İslamcıların oranını biraz yükseltiyor gibi görünüyor. Ben oranın dünya genelinde muhtemelen %20 civarında olduğunu söylüyorum; ben bu tahmini gayet ölçülü bulurken, Müslüman mazeretçiler onu benim dar kafalılığımı ve paranoymı kanıtlayan, ölçüsüz bir hayal ürünü olarak değerlendiriyorlar.

Nawaz: İnsanların sana ağızlarına geleni söylemeleri yerine –ki bu senin düşüncelerini göz ardı etmenin kolay bir yoludur– burada tartışılan fikirlere odaklanmaları son derece faydalı olurdu diye düşünüyorum. Bununla beraber ben Mısır'ı bir örnek olarak kullanarak dünya genelindeki İslamcıların oranının %25'in biraz altında olduğu ön-

6- C. Kurzman ve I. Naqvi, "Do Muslims Vote Islamic?", *Journal of Democracy* 21, no. 2 (Nisan 2010)

7- Müslümanlarla, *şeriatın* uygulanmasına ilişkin kapsamlı kamuoyu yoklamaları yapılmıştır. Örneğin bkz. <http://www.pewforum.org/2013/04/30/the-worlds-muslims-religion-politics-society-beliefs-about-sharia/>.

görüşünde bulundum (Müslüman Kardeşler'in Mısır'da %25 ile zirve noktalarına ulaştıklarını akılda tutarak), dolayısıyla senin çok da isabetsiz tahminde bulunduğunu sanmıyorum. Bana kalırsa, insanların %15 ile 20'sinin İslamcılara oy verdiği bir toplum hâlâ ciddi bir kimlik kriziyle yüz yüze olan ve küreselleşmenin meydan okumalarıyla hesaplaşma mücadelesi veren bir toplumdur.

Mürtedlerin öldürülmesi gibi hususi meseleler sorulduğunda desteğin yüksek oranda çıkması konusuna gelince, bence bunun kökeni *şeriatın* arkaik yorumunda yatıyor olabilir. Fakat benim tanımlarımla ters düşmemek için o köktencileri İslamcı diye sınıflandırmayacağım. Onların mürtedlerin öldürülmesine destek çıkmaları, *şeriatı* hukuk diye kodlayıp topluma dayatma amacındaki İslamcı ideolojik projeye duyulan inançtan ziyade, din kitaplarınca meşrulaştırılan, "toplumun dışındakileri" cezalandırmaya yönelik ortaçağa özgü kabile dürtüsünden kaynaklanıyor. Bu demek değil ki bu tarz tutumlar sağlıklıdır; aksine, inanılmaz sorunlu tutumlardır bunlar. Bu, İslamcılığa ilave olarak onunla bazen örtüşen farklı bir sorunlar kümesini önümüze koymakta.

Aslına bakarsan çoğu durumda aynı köktenciler, üniter yasal sistemler içinde hukuku düzenleme gibi Batılı yeniliklerden doğan Batı modernitesinin birer ürünü olarak gördükleri İslamcılara şiddetle karşı çıkmalarıyla tanınırlar. Bunun tipik bir örneği Pakistan'ın Hindistan'dan ayrıldığı sırada Hindistan alt kıtasında etkinlik gösteren siyasal İslamcı grup Cemaat-i İslami'ye karşı çıkmasıyla tanınan muhafazakâr harekettir. Barelviler, Cemaat-i İslami'nin kurucusu Mevdudi'ye karşı anti-Semitik bir Urduca sloganı dillendirirlerdi: "*Sau Yahudi aek Mavdui*" yani "Mevdudi yüz Yahudiden daha kötüdür." Bu aşağılık bir slogan olsa da çoğu köktenci grup ile İslamcılar arasındaki düşmanlığa dair işaret ettiğim noktayı aydınlatmaktadır. Pakistan'da dine hakaret yasalarını değiştirmiş ve Pencap vilayetinin valiliğini yapmış Salman Taseer'i öldüren Mümtaz Kadri aynı Barelvi hareketi tarafından desteklenmişti.

Buradan dosdoğru çok daha geniş olan sonraki kesime geçebiliriz: dini açıdan muhafazakâr Müslümanlar. İster Pakistan'a, ister Endonezya'ya, ister Malezya'ya, ister Mısır'a, isterse de Körfez ülkelerine bakalım Müslümanların çoğunluğu günümüzde, bazıları onlara köktenci dese de, muhafazakârdır. Onlara muhafazakâr demek daha doğ-

rudur, çünkü onlar çağdaş liberal insan haklarına canı gönülden bağlı değiller.

Harris: Muhafazakâr İslam ile İslamcılık arasındaki çizgi nedir? Başka bir deyişle muhafazakârları, İslam'ı toplumun geri kalanına dayatma isteğinden alıkoyan nedir?

Nawaz: Çok şey. Yine Mısır'ı örnek verelim. Mısır muhafazakâr din-dar bir ülke olmasına rağmen, Mısırlı Müslümanların ezici çoğunlu-ğu sonunda Müslüman Kardeşler'in iktidara gelmesine karşı çıktı ve kendilerini belki de ülke tarihinin en büyük protestosuyla ifade etti-ler. Bunu yaparlarken Mısırlı birçok ilahiyatçının da desteğini aldılar. Ne yazık ki bu protestolar Müslüman Kardeşler'i iktidardan indirmek için yeni bir seçim yerine popülist bir askeri darbeyle sonuçlandı. Bu da muhafazakâr Mısırlıların, liberal seküler demokrasiyi seçmeseler bile, Müslüman Kardeşler'e ses getirecek şekilde karşı çıktıkları yö-nündeki tespitimi doğrulamaktadır.

Tunus bir başka örneği teşkil ediyor. Orada 2014 seçimleri, Müs-lüman Arap Tunusluların Nahda Partisi'nin -İslamcı kökleri olan parti- hükümetine karşı çıkmaları ve onun yerine seküler bir partiye oy vermeleriyle sonuçlandı. İyi haber ise Nahda Partisi'nin barışçıl bir tavırla iktidardan çekilmesi, hatta egemen güç olarak halkın iradesini açıkça tanınmasıdır.

Çoğu geleneksel Müslüman, İslamcılığı, İslam'ın yanlış bir şekil-de siyasallaştırılması olarak yorumlar. Bu insanlar aile hayatlarında ve yaşam tarzlarında son derece muhafazakârlar ve bazı temel insan haklarına bağlılıkta sorunludurlar, ama genelde devletin kendi dinle-rini dayatmasını istemezler; çünkü bu dini muhafazakârlığın ne an-lama geldiği konusunda kendi anlayışlarına sahip olma hakkını elde tutmak istiyorlar.

Harris: Çok ilginç. O hâlde namus cinayeti gibi bir olgudan konuşur-ken sadece İslamcıları merak etmiyoruz; ortalama muhafazakâr Müs-lüman bir erkeğin dini inançları ve kültürel değerleri ışığında karısına ya da kızına nasıl davranacağını da merak ediyoruz. Hâl böyleyken bu muhafazakârların çoğu İslamcılığa karşı olabilir.

Nawaz: Evet. Muhafazakâr Müslümanlar İslamcılığa ve cihatçılığa karşı çok yararlı müttefikler olabilirler, ama cinsel kimlik hakları ve eşitlik ve bazı durumlarda namus cinayeti gibi konularda sana karşı çıkabilirler. O hâlde ele aldığımız konu onların seninle ittifak yapıp yapmayacağını etkileyecektir.

Muhafazakâr Müslümanlar, örneğin el-Kaide'ye karşı seslerini gür bir şekilde çıkarabilirler, çünkü el-Kaide'nin dinlerini gasp ettiklerine inanıyorlar. Söz gelimi Suudi Arabistan, Endonezya, Pakistan ve Mısır'daki Müslümanların kahir ekseriyeti muhafazakârdır. Bu durum işleri zorlaştırıyor, çünkü bizi günümüzde birbirinden tamamen farklı iki zorlu iş bekliyor: bir yandan İslamcılığı ve cihatçılığı yenmek, diğer yandan insan hakları ve demokrasi kültürünü geliştirmek. Muhafazakâr Müslümanlar birinci işte bize katılabilirler, ama ikincisinde katılmayacaklardır. Bu da reform yanlısı liberal Müslümanları gerçekten ama gerçekten zor bir duruma sokuyor.

Harris: Son derece faydalı bir başka ayrım da bu oldu.

Nawaz: Müslümanların çoğunluğunu muhafazakâr diye sınıflandırdığımı unutma: Her ne kadar bütün muhafazakârlar “dini vecibelerini harfiyen yerine getiren” Müslümanlar olmasa da, görüşleri geleneksel Müslüman değerlerini yansıtır. Onların dışındaki küçük bir grup, reform yanlısı Müslümanlardan oluşur; bunlar Birleşik Krallık'ın önde gelen reformcu teoloğu Dr. Usame Hasan gibi insanlardır. Bu insanlar hem İslamcılıkla burun buruna çarpışıyorlar hem de dinin iyice muhafazakâr bazı yorumlarını reformdan geçirmeye çalışıyorlar. “Reform” sözcüğüyle Hristiyan Reformuna hiçbir özel atıfta bulunmadan yorumları yenilemeyi veya güncellemeyi kastediyorum. Bu reformcuların, yürüttüğümüz bu tartışmayı irdelemek için gerekli çevreye ve zekâyâ sahip olma bakımından bulunmaz nimet olduklarını düşünüyorum. Umarım geleceğimizi onlar şekillendirir, zaten görebildiğim kadarıyla da şekillendirecekler.

Daha önce de belirttiğim gibi, Londra merkezli, dünyanın ilk aşırılık-karşıtı örgütü olan Quilliam Vakfı'nın kuruluşunda yer alıp başkanlığını da yaptım. İslamcılığa ve kültürel aşırılığın diğer türlerine başvuran kimselere meydan okumak ve onlara karşı seküler demok-

ratik mesajları yaymak, onların hoşuna gitmeyen görevimiz bizim. Quilliam seküler bir örgüt, ama biz dini anlayışta yer etmiş tarihsel ve çağdaş çoğulculuğa işaret ederek, şiddet yanlısı köktenci veya ideolojik dogmanın sertliğine meydan okuyabiliriz. Biz ABD’de resmi kaydı olan bir yardım kuruluşuyuz ve yardım ve bağışlarla ayakta durabiliyoruz. Dr. Hasan gibi İslam teologlarının yardımıyla az evvel bahsettiğim İslamcılık ve aşırı muhafazakâr dini dogma gibi iki büyük sorunla mücadele ediyor, yorumlayıcı bir çerçeve olarak insan haklarını ve demokratik kültürü yaymaya çalışıyoruz. Bunu yaparken İslamcılara karşı birlikte yola çıktığımız muhafazakâr Müslümanların bazen keyfini kaçırdığımız da oldu. Öte yandan biz insan hakları meselelerinin üzerinde durmamış olsaydık da onların keyfi yine kaçacaktı.

Ne olursa olsun, cinsel kimlik hakları ve kişisel özgürlükler söz konusu olduğunda sessiz kalamayız. Bu çok zor bir iş, ama bir yandan onların bazılarını reform söylemine yaklaştırmaya çalışırken, diğer yandan yelpazenin karşı ucunda yer alan şiddetli şekilde Müslüman karşıtı kimselere de hitap etmemiz gerektiğini düşünüyoruz.

Benim seninle bu konuşmayı yapmam bile kabile hayatı yaşayan (ama dindar olmayan) bazı Müslümanların yanı sıra bir kısım muhafazakâr Müslüman arasında da rahatsızlık yaratabilir. Şayet abartıyı bir kenara bırakıp dürüst bir duruş sergileyeceksek, ortadaki sis perdesinin nasıl kaldırılacağına güzel bir örneği, işte bizim şu yaptığımız konuşmadır fakat bunu düşmanla –burada sen oluyorsun– arkadaşlık etme olarak değerlendirenler var. Senin İslam ve onun günümüz dünyasında oynadığı olumsuz role dair fikirlerine rağmen, benim prensiplerim seninle bu diyalogu kurmama izin veriyor; tıpkı bugünün dünyası için “çare İslam’dır” diyen Müslüman Kardeşler örgütünün üyeleriyle konuşmama izin verdiği gibi. Her iki durumda da amacım seküler demokratik insan hakları değerlerimi ileri noktaya taşımak. Aslına bakarsan, kendini davasına adanmış İslamcılar ve cihatçılarla düzenli şekilde fikir alışverişi yapıyorum; bunu yaparken benim üstlendiğim rol, onları ideolojik dogmalarından uzaklaştırmaya çalışmak. Ne var ki pek çok muhafazakâr veya kabile hayatı yaşayan (ama dindar olmayan) Müslümanın gözünde, benim seninle konuşmam, cihatçılarla konuşmamdan daha sorunlu bir durum. Bu da bizim bugün karşı karşıya olduğumuz sorunun boyutunu gösteriyor.

Harris: Gerçekten öyle.

Nawaz: Şimdi, ben az önce sınıflandırdığımız çeşitli çevrelerin genişliklerinden bahsederken onlardan küresel anlamda bahsettiğimi akılda tutmak çok önemli. Yalnız Amerika buna istisna teşkil ediyor olabilir. Söz gelimi ben Amerika'daki Müslümanların topluma, Britanya'dakilerden daha iyi entegre olduklarını düşünüyorum. Okurlarımızın Amerikalı Müslümanların büyük çoğunluğunun muhafazakâr olduğunu düşünmelerini istemem. Amerikalı Müslümanların söyleminde güçlü bir reformcu damar var ve çoğu Amerikalı Müslüman da bu damarı destekliyor olabilir.

Diğer küçük bir grup da benim “hasbelkader Müslüman olmuş yurttaşlar” dediğim kesimdir. Onlarla reformcu Müslümanlar arasındaki fark, bu insanların çoğunun toplumla etkileşim kurduğunda kendini öncelikle Müslüman olarak tanımlamamasıdır. Müslümanlık hasbelkader onların kültürel kimliklerinden biri olmuştur ama ilk sırada gelen ve en önemli kimlikleri değildir. Burada bilinçli olarak “seküler Müslüman” tabirini kullanmıyorum, çünkü elbette muhafazakâr ve reformcu Müslümanlar da seküler olabilir.

Harris: Aslında sen, bu bağlamda yaygın kullanılan “seküler” sözcüğünün tanımından daha doğru bir tanımlı kullanıyorsun. Okurlarımıza hatırlatmak babından belirtelim: Sekülerizm, basitçe dini siyasetin ve kamu politikasının dışında tutma anlayışıdır. Senin dinin seni bağlar, benim dinim de veya dinsizliğim de beni. Kilise ile devletin arasına bir duvar örme isteği sekülerizmi tanımlayan şeydir ama senin de işaret ettiğin gibi, o duvarın arkasında kişi tam bir dini fanatik olabilir; fanatizminin meyvelerini başkalarına dayatmadığı sürece fanatik olmasının bir mahsuru yoktur.

Nawaz: Elbette ve seküler dindar insanlar insan hakları söylemine bir dereceye kadar karşı da çıkabilirler; gerçi benim tasvip etmediğim bir durum bu. Benim umut ettiğim şey ise insanların sadece sekülerizmi değil, aynı zamanda demokratik insan hakları değerlerini de benimsemeleri. Şu hâlde bizi bekleyen iş, devasa bir iş ama sekülerizm onun olmazsa olmaz parçası. İslamcılığın ve cihatçılığın yükselişe

geçmesinden ve sekülerizmin onun içinde şekillendiği Avrupa'nın tarihsel bağlamından kaynaklanan özgül bir sorunla bugün Müslümanlar karşı karşıya. Ancak bu sorun aşılamaz bir sorun değil.

İdealde ben bütün Müslümanların ya reform yanlısı ya da hasbelkader Müslümanlığı kabul etmiş yurttaş olmasını isterim. Gelgelelim bu ikinci gruptan ses seda duymayacaksın. Onlar sana gelip şöyle demeyecekler: "Hey Sam, bu teranelerin hiçbirine inanmıyorum ve ben Müslümanım." Çünkü onlar Müslüman olarak toplumla ilişki kurmuyorlar. Onlar avukat, doktor, hizmetkâr, temizlikçi veya şoför. Eğer bu insanların hepsi sadece "yurttaş" olsa ve seçtiği temsilciler aracılığıyla siyasi yapıyla etkileşime geçse sorun büyük ölçüde çözülmüş olurdu.

Son olarak "ılımlı" Müslüman tabiri hakkında bazı yorumlarda bulunmak istiyorum. İŞİD'den sonra el-Kaide bile "ılımlı" görünmeye başladı. Bu terim giderek fenalaşan gaddarlıkların karşısına konulan öyle göreceli bir terim ki artık anlamsız hâle gelmiş durumda. Söz konusu terim ılımlı Müslüman denilen kişinin hangi değerleri taşıdığını bize söylemiyor. İşte bundan dolayı ben "İslamcı", "liberal" veya "muhafazakâr" Müslüman gibi değerleri ifade eden terimler kullanmayı tercih ediyorum.

Harris: Senin bahsettiğimiz grupların büyüklüklerine dair tahminlerin benimkilerle uyuyor. Daha önce de belirttiğim gibi, Müslümanların neye inandıklarına ilişkin elimizde yeterince kamuoyu araştırması var. Senin bu verileri nasıl yorumladığını öğrenmek istiyorum. Bilhassa Londra'da 7 Temmuz 2005'te gerçekleştirilen bombalama eyleminden hemen sonra Britanya'da yapılan kamuoyu araştırmaları Britanyalı Müslümanların %20'den fazlasının bombacıların amaçlarına sempati beslediğini ortaya koydu. %30'u *şariat* idaresi altında yaşamak istiyordu, %45'i ABD'deki 11 Eylül olaylarının ABD ile İsrail arasındaki bir tezgâhın sonucu olduğunu düşünüyordu ve %68'i de "İslam'a hakaret eden" Britanyalı vatandaşların tutuklanıp cezalandırılması gerektiğine inanıyordu.⁸

Britanyalı Müslümanların %78'inin Danimarka'daki karikatürleri yayımlayanların cezalandırılmaları gerektiğini düşündüğünü ve elbette kayda değer bir oranın da onların öldürülmesini istediğini

8- <http://www.cbsnews.com/news/many-british-muslims-put-islam-first/>.

öğrenmek son derece tedirgin edici bir durum. Britanya'daki bu özel durum için belki birkaç şey söylemek istersin.

Nawaz: Evet, gerçekten de bu anket rakamları can sıkıcı ancak “şeriat idaresi altında yaşamının” ne anlama geldiğinin, ankete katılanlar arasında kişiden kişiye değişebileceğini de not düşelim. Londra'daki Quilliam merkezimizde biz bunu açıkça dile getiriyoruz, her ne kadar bu, çoğu dindaşımız nezdinde bizi fazla popüler kılmasa da. Avrupa'nın olduğu gibi, Britanya'nın da aşırı uç Müslümanlarla ilgili sorunları Amerika'yla kıyaslanamayacak kadar çok. Yakın zamanda yapılmış bir kamuoyu araştırması Britanya Müslümanlarının %27'sinin, Paris'teki Charlie Hebdo saldırılarının ardındaki nedenlere sempati duyduğunu gösteriyor. %11'i “Batılı çıkarlara” karşı mücadele edenlere sempati beslediğini dile getiriyor.⁹ Her ne kadar bu kamuoyu araştırması çoğunluğun şiddete o kadar sempati duymadığını gösterse de, bu sayılar 1000 kadar Britanyalı Müslümanın IŞİD için savaşmaya gitmiş olabileceği bir ortamda fevkalade endişe uyandırıcıdır.

Harris: Bu bağlamda Britanya'nın Avrupa'daki en sorunlu ülke olduğunu söyleyebilir misin?

Nawaz: Her ne kadar Belçika'dan IŞİD'e katılmak için yakın zamanda Irak ve Suriye'ye giden kişilerin oranı fazla olsa da yapılan araştırmalar, Britanya'dan ayrılmış 500 ila 1000 kişinin daha yüksek bir eğitim seviyesine sahip olduğunu ve Avrupalı emsallerinden daha aşırı olabileceklerini ortaya koymakta.¹⁰ Bu rakamlar rahatsız edici ölçüde kalabalık bir azınlığı işaret ediyor ve hiç yoktan ortaya çıkmış da olamaz. Aslında en endişe uyandırıcı kamuoyu araştırmalarından biri geçtiğimiz günlerde Londra'daki *The Times* gazetesi tarafından yapıldı; buna göre Britanyalı her yedi gençten biri IŞİD'e “sıcak” bakıyor.¹¹ Bunun doğru olup olmaması bir yana, bu, örgüte bizi rahatsız

9- <http://www.bbc.co.uk/news/uk-31293196>.

10- T. Coghlan, “Britanyalı cihatçılar Avrupa'nın geri kalan yerlerindekiilerden daha zengin ve daha eğitilmişler.” *The Times*, 2 Ekim 2014.

11- O. Moody, “Britanyalı her yedi gençten biri IŞİD'in davasına sempati besliyor.” *The Times*, 30 Ekim 2014.

edecek derecede büyük bir halk sempatisinin olduğuna işaret ediyor. Cemaatlerin içindeki ideolojik bir dip akıntı bu rakamları büyütüyor. Britanya, İslamcılık ve cihatçılığın ihraç ağı oldu. Benim eskiden bağlı olduğum İslamcı grup biz onu Britanya'dan ihraç edene kadar Pakistan'da varlık göstermemişti.

Şu hâlde Britanya'da ve Avrupa genelinde ciddi bir sorunla karşı karşıyayız ve bu sorun için herhangi bir bahane de öne sürmüyorum. Biz bu sorunla yüz yüze mücadele etmek için Quilliam adlı vakfı kurduk. İlk olarak ve en başta, cihatçıları diğer herkesten ayırmaya ve sonra da İslamcılara meydan okuyup onları muhafazakârlardan ve diğer Müslüman topluluklardan ayrı kefeye koymaya çalışıyoruz. Müslümanları, ilk Müslüman Kardeşler ile ortaya çıkan modern bir ideoloji olan siyasal İslam'ı olduğu gibi görmeye yöreklendiriyoruz. Biz aynı zamanda Britanya'daki Müslüman topluluklara, insan hakları temelli demokratik reformu canı gönülden paylaşmaya duyulan daha genel ihtiyacı anlatıyoruz. Bu, dünyanın geri kalanını bir kenara bırakın, Avrupa'da bile çok zor bir iş. O nedenle elimizden geldiğince yardım toplamamız lazım.

İnancın Gücü

Harris: Tekrar senin şahsi hikâyene bir süreliğine dönecek olursak, senin İslamcılığın, İslam'ın perspektifinden görmeye başladığın bir takım meşru şikâyetlerden –en başta ırksal haksızlık– kaynaklanan, temelde siyasal bir İslamcılık gibi görünüyor. Fakat sen Arap yarımadasındaki Müslümanların, kutsal toprakların yakınlarında konuşlanmış kâfirlerin kara kuvvetlerinin kutsala karşı yaptığı saygısızlığa, el-Kaide üyeleri gibi öfkелendiğini söylemedin. *Dini* inançlar –örneğin şehit olma isteği– seni ve yoldaşın olan İslamcıları ne ölçüde motive ediyordu? Ve eğer bu fikirler etkili değilse, devrimci bir İslamcının bakış açısıyla bir cihatçının bakış açısı arasındaki dini farklılıktan bize söz edebilir misin?

Nawaz: Evet, elbette. Aslına bakarsan İslamcılık ile cihatçılık arasında hem benzerlikler hem de farklılıklar var. Buna da şaşkırmamamız gerekir çünkü aynı şeye, söz gelimi komünizme baktığımızda da rastlıyoruz. ,ler bir uçta, komünistler öteki uçta; bazıları militan, bazıları değil. İslamcılıkta da aynı şey geçerli.

Şimdi benim iddiam, İslamcıları *ve* cihatçıları harekete geçiren gücün ideolojik dogma olduğudur. Bu kişileri, algılanan (potansiyel) bir şikâyet hissini ve kimlik krizini istismar eden karizmatik liderler besliyor. Aslında hangi ideoloji söz konusu olursa olsun bir ideolojiye adam toplama işinde dört unsurun yer aldığını düşünüyorum: gerçek (fili) veya algılanan (potansiyel) bir şikâyet söylemi; bir kimlik

krizi; karizmatik bir lider ve ideolojik dogma. Dogmanın “anlatısı” onun propagandasıdır.

Hizb-ut Tahrir ile el-Kaide arasındaki farklılık, komünizm içinde yapılan, değişimin doğrudan eylemle ve çatışmayla mı gerçekleşeceği tartışmasına benziyor.

Arkamıza yaslanıp tarihin seyrinin kendi yolunu çizmesine izin mi vermeliyiz, yoksa onu etkilemek için müdahalede mi bulunmalıyız konusunda, komünizm içindeki diyalektik materyalizm görüşünü savunanlar hiçbir şey yapmak zorunda olmadığımızı, üretim araçlarının doğal olarak burjuvanın elinden işçilere geçeceğini ve tam da tarih böyle ilerlediği için sizin müdahalenizin boşa çıkacağını savunurlar. Diğerleri ise doğrudan eylemde bulunmamız gerektiğini söylerler.

Kuramsal düzeydeki bu farklılıklar, siyasal İslamcılar (ya da “girişimciler”), devrimci İslamcılar ve cihatçılar arasında da söz konusudur. Tabii cihatçılar doğrudan eylemden yanadır; bütün kuramlarını bunun etrafında örerler. Ben aslında Ebu Bekir el-Bağdadi idaresi altındaki sözüm ona İslam Devleti’nin (İŞİD) yükselişinin Usame bin Ladin’in stratejisini doğruladığını düşünüyorum. Bin Ladin, Batılı müdahaleyi savaşla yıldırmanın Ortadoğu’da bir iktidar boşluğu yaratacağına, böylece Batının Arap despotlarına verdiği desteği keseceğine ve bunun da despot rejimlerin dağılıp yıkılmasına yol açacağına inanıyordu. Onların külünden İŞİD doğacaktı. Bin Ladin bunu on bir yıl önce söylemişti ve Arap isyanlarının nasıl ortaya çıktığı esraren-gizliğini koruyor.

Harris: Senin eskiden olduğun tipte bir İslamcı -Britanya’da şiddetli önyargının kurbanı olmuş ve İslam’a sarılarak siyasal açıdan radikalleşmiş- ile kendisinin benzer şikâyetleri olsun ya da olmasın, İŞİD gibi bir grup uğruna savaşımaya karar vermiş, çünkü onun kötülüğe karşı cihanşümul bir savaş açtığına ve hak inancı dünyanın dört bir köşesine yayacağına, veya bu uğurda kendinin şehit düşeceğine candan inanmış birisi arasındaki dinsel farklılığı öğrenmek istiyorum. Senin de şehit düşme ümidin var mıydı? Yoksa senin İslamcılığın daha ziyade bir siyaset ve sıradan şikâyetler meselesi miydi?

Nawaz: Benim söylemeye çalıştığım; kullandıkları yöntemde bir

farklılık olsa da bütün İslamcılar cihanşümul bir mücadeleye giriştiklerine inanırlar ama bu mücadele, yaptıkları şeyin *tek* nedeni değildir.

Harris: Belki de bu konudaki görüşlerime dair eleştirilere fazla prim veriyorum ama konu üzerinde biraz daha duralım istiyorum. Benim düşüncem (pek çok insanın da iddia ettiği gibi), yüksek eğitilmiş İslamcıların önemli bir kısmının salt siyasi olduğu, yani asıl davalarının bölgesel meseleler olduğu ve İslam'ı sadece onun altında davalarını yaymak için bir sancak gibi kullandıkları yönünde. Şehitliğin metafizikliğine *inanmayan* İslamcılar yok mu?

Nawaz: Biz onlara basitçe samimi-yetsiz insanlar diyoruz. Samimi-yetsiz insanlara her hareketin ve ideolojinin içinde rastlanabilir. Öte yandan eğer İslamcıların neyi savunduğuna bakarsak, sırf asıl istedikleri görünenden farklı olduğu için bir araya gelmiş Makyavelist söylemdeki azınlığı göz ardı etmek zorundayız elbette.

Diğer yandan samimi olanları –ben inandığım şeyde samimiydim– göz önüne alırsan, onların şehitliğe hazır olduğunu görürsün. Mısır'da işkencelere göğüs germek zorunda kaldım ve devam uğruna öleceğimi düşünüyordum. Bu anlamda bütün samimi Müslümanlar kötüye karşı iyinin cihanşümul mücadelesine giriştiklerine inanırlar ve “iyiyi” kutsal bir mücadele olarak tanımlarlar. Fakat burada da hemen vurgulayalım ki, bu onların inandığı *tek* şey değildir.

Elbette şehitliğe inanırken Batı emperyalizminin “kötülüklerine” de inanırlar. Keza Arap diktatörlerinin idaresi altında yaşadıklarına da inanırlar. Daha önce de belirttiğim gibi, bu noktada devreye giren şikâyet söylemi örgüte adam toplama noktasından önce gelir. Fakat adam toplama noktasında bu şikâyet söylemi ideolojik dogma tarafından fosilleştirilir ve daha sonra ideolojik dogma kişilerin kendilerini onunla ifade ettikleri araca dönüşür. Demek ki ne biri ne de ötekisi. Ancak elbette cihanşümul mücadele bütün İslamcıların ortak paydasıdır.

Cihatçılar ile İslamcılar arasındaki diğer bir farklılık da İslamcıların kendi kuramlarına göre şehit olmayı istemeleridir. Nitekim Hizbut Tahrir'deyken, bizlere, despotik bir idareciye hesap sorarken veya ideolojini yayarken öldüğünde şehit sayılacağı öğretildi. Eğer sen ordu görevlilerini saflarına katmaya çalışırken rejim tarafından öldü-

rülürsen şehit sayılacağın ve bunu kanıksaman gerektiği öğretilmişti bize. Bununla beraber bir pazar alanında kendini patlatıp öldüğünde, orada sivilleri ve diğer Müslümanları da öldürdüğü için şehit sayılmayacağı da öğretilmişti bize.

Şimdi, Hizb-ut Tahrir mevcut orduyla darbe yapma girişiminde bulunurken, cihatçılar basitçe “Neden kendi ordumuzu kurmuyoruz ki?” diye sormuşlardı. Şu kâfir adamlara niye tenezzül ediyoruz? Cihatçılara göre kendi ordun için savaşırken öldüğünde şehit sayılırsın. İşte aradaki fark budur. Bağlı bulunduğun görüşe uygun şekilde öldüğünde, ait olduğun grubun nazarında şehit sayılırsın.

Harris: Öyleyse sen cihatçılar ile diğer İslamcılar arasında, dine bağlılık *derecesi* bakımından, örneğin cennetin varlığından veya şehitliğin gerçekliğinden emin olma noktasında bir fark görmüyor musun? Aralarındaki fark sadece bir yöntem meselesi mi?

Nawaz: Evet. Bazı cihatçılar sağlam ve samimi dini inançlar taşıma anlamında “dindar” değiller. Sırf şiddeti, doğrudan eylemi tercih ettikleri için o grupların cazibesine kapılıyorlar. Öte yandan bazı İslamcılar inanılmaz dindarlar ve *siyasi* davalarının kutsallığına samimiyetle inanıyorlar. Dolayısıyla dindarlığın ve dini samimiyetin varlığı ya da yokluğu gruptan gruba ve grubun içindeki fertten ferde değişmektedir.

Harris: Bu, başlı başına enteresan ve çok aydınlatıcı bir tespit. Fakat burada başka bir noktayı da açıklığa kavuşturmalıyız, çünkü dindarlık ile onun yokluğu arasındaki çizgi, okurlarımızın çoğunun beklediği şekilde saptanabilir nitelikte olmayabilir. Söz gelimi 11 Eylül saldırılarını yapan korsanların gerçek müminler olamayacağı, çünkü intihar eylemine kalkışmadan önce striptiz kulübüne gittikleri sıkça dile getirildi. Ne var ki, bana göre, şu kadarı tartışmasız bir gerçek ki, bu insanlar cennete gideceklerine inanıyorlardı. Dini kurallara zahiren uyma ile kalpteki inanç arasındaki bağlantı konusunda insanların kafasının karışık olduğunu düşünüyorum.

Nawaz: Evet, haklısın.

Harris: 11 Eylül saldırılarının korsanları önce striptiz kulübüne gidip sonra da durduk yere binlerce masum insanla birlikte kendilerini de öldürmeye karar vermiş, intihara eğilimli depresif tipler değildi. Striptiz kulübüne gitmiş olsunlar ya da olmasınlar veya başka bakımlardan dindar *görünsünler* veya *görünmesinler*, bu insanlar gerçekten inanmışlardı.

Nawaz: Evet. Striptiz kulübü hikâyesi dikkati başka yöne çevirmek için bir hile; zira geleneksel cihat görüşünde bile, eğer sen bir savaş hâlindeysen düşmanı aldatmana izin verilmiştir. Keza ister casusluk, ister gizli kapaklı iş çevirme, isterse savaş propagandası olsun, bunların hepsine modern cihatçılığın canlandığı geleneksel düşüncede izin verilmiştir.

Öte yandan 11 Eylül korsanlarının striptiz kulübünde görülmesi, onlara karşı yürütülen propagandada kullanılmaya elverişlidir. Nitekim çoğu muhafazakâr Batılı Müslüman (kendi ülkeleriyle savaşta olduklarını düşünmeyenler) bu tür bir davranışı dine ters bulacaktır. Fakat söz konusu davranışın, korsanların dini inanç taşıyıp taşımadıklarının bir göstergesi olmadığını söylerken kesinlikle haklıydın sen. Cihat dindarlığı ile seks arasındaki varsayılan bu karışıklık, dünyanın Boko Haram ve İŞİD'in kadınları toplu hâlde köleleştirip ırzlarına geçtiğine şahit olmasından sonra açıklık kazanmış durumda.

Müslüman Kardeşler örgütünün liderlerinin, diyelim İŞİD'in liderlerinden her nasılsa daha az dindar olduklarını söylemek doğru değildir. Daha fazla şiddet kaçınılmaz olarak daha sıkı bir dini inanışa karşılık gelmez. Her iki grup da toplumda İslamcılığı hayata geçirmeye yönelik yaklaşımına derinden bağlıdır ve yine her iki grup da bu amaç uğruna büyük tehlikeleri göze almaktadır. Ancak kullandıkları yöntemlerde ayrıştırıyorlar ve birbirlerinden fazlasıyla nefret ediyorlar, tıpkı Troçki ve Stalin'in sonunda yaptıkları gibi. Bu demek değil ki birisi diğerinden daha az komünist idi; kendi ideolojileri içinde fiili bir ihtilaf içindeydiler.

Bazı insanlar İslamcılığın içindeki ihtilafları da yanlış anlıyor. Diyorlar ki: "İslamcılıktan ne kastediyorsun? Böyle bir şey yok ki!" Müslüman Kardeşler, İŞİD gibi gruplardan nefret ediyor ve İŞİD de Müslüman Kardeşler örgütünün üyelerini öldürüyor. Ben de bunu diyen

insanlara her zaman şunu hatırlatıyorum; bu dediğiniz, sırf Stalin'in Troçki'yi öldürttüğü söylendiği için komünizm diye bir şeyin olmadığı söylemeye benziyor. Bu sonuca varmak saçma olur. Elbette komünizm diye bir şey var. Ve İslamcılık diye bir şey de var. O bir ideoloji. İnsanlar bu ideolojiyi hayata geçirmek istiyorlar ama yaklaşım tarzlarında farklılık söz konusu.

Dini bağlılığın dereceleri cihatçılar, devrimci İslamcılar, siyasal İslamcılar ve İslamcı olmayan Müslümanlar arasındaki farklılıkları anlamada bize yardımcı olmaz. Söz gelimi Seyyid Kutub örneğini ele alalım. Kutup, Müslüman Kardeşler örgütünün bir üyesiydi ve sonunda modern cihatçılık hâlini alan kuramın kurucu babalarından biri olarak tanınıyor günümüzde. Benim de yıllar önce yattığım hapishanedeyken bir kitap yazdı diye Mısır rejimi tarafından öldürüldü. Sırf bir kitap yazdığın için can vermen yüksek derece bir dini bağlılık gerektirir ve bu, Müslüman Kardeşler'in nezdinde şehitliktir. Aynı şekilde, Hizb- ut Tahrir, üyelerinin rejim eliyle öldürülmesini yüceltirken, intihar bombacılarının ölümlerini yüceltmez. Kendine bağlı olanları, bir rejimi alaşağı etmeye çalışırken öldürülmeye hazırlar ve şehitlik ve cennetteki ebedi saadete dair anlattıkları hikâyeler cihatçılarınkiyle hep aynıdır.

Harris: Senin bütün bu söylediklerinden çıkardığım tek sonuç, ideoloji meselesi insanların düşündüğünden çok daha çetrefil.

Nawaz: Kesinlikle. Ancak tekrar edecek olursak, ideoloji dört faktörden sadece biri; ne ki en fazla göz ardı edileni.

Harris: Genel olarak buna katılıyorum, her ne kadar insanların ortada teolojik gerekçenin dışında herhangi bir anlaşılır gerekçe olmaksızın, inanç uğruna her şeyini feda etme fikriyle “radikalleştiği” pek çok vakaya rastlasak da. Örneğin el-Kaide ve IŞİD gibi gruplara katılan Batılıları düşünüyorum. Bazen dini ideoloji bir kişinin bu tür örgütlere katılması için zorunlu olmasa bile *yeterli* bir saik gibi görünüyor. Bir kimlik krizinin de işin içinde olduğunu söyleyebilirsin, ama herkes hayatının bir noktasında kimlik krizi yaşar. Aslında bütün bir hayatın uzun süreli bir kimlik krizi olduğunu da söyleyebiliriz. Görü-

nen gerçek şu ki, bazı insanlar motivasyonu neredeyse tamamen dini inanışlarında buluyorlar; o inanışlar olmayınca davranışları kesinlikle bir anlam taşıyor; olduğunda ise tam olarak anlaşılabilir, hatta rasyonel hâle geliyor.

Senin de bildiğin gibi, İslami ideoloji ile Müslümanların hoşgörüsüzlüğü ve şiddeti arasındaki bağlantıya dair halka açık konuşmalar siyasi doğruculukla bastırılmakta. Günümüzde Batıda Müslümanları bizim şimdi konuştuğumuz türden gerçeklerle yüzleşmekten alıkoymak için büyük bir mazeret ve üstünü örtme sektörü gelişmiş durumda. Her üniversitenin beşeri ve sosyal bilimler bölümleri, Müslüman aşırılıkçılığının asla görüldüğü gibi olmadığını savunan araştırmacılar ve sahte-araştırmacılarla dolu. Bu insanlar terörizm, din, İslam hukuku, antropoloji, siyaset bilimi ve diğer alanlarda uzman addediliyorlar. Bu uzmanlar İslamcılarının ve cihatçıların sözlerine asla inanmamak gerektiğini ve onların Allah, cennet, şehitlik ve mürtedliğin kötülükleri konusundaki beyanlarının hiçbirinin kendilerini harekete geçiren asıl güdülerle bir ilgisinin olmadığını ısrarla vurguluyorlar.

O zaman İslamcılarının ve cihatçıların gerçek motivasyonlarının ne olduğu sorulduğunda, liberal kandırmacanın tsunamisiyle karşılaşırız. Batı'nın, Müslüman toplumlarında gördüğümüz bütün kargaşadan sorumlu tutulduğunu söylemeye gerek yok. Her şeyden önce, dış güçler ve onların haritacıları, topraklarımızı bölüp parçalayıp petrolümüzü çalsalardı *biz* ne hissederdik? Çevresi kuşatılmış bu insanlar hayattan sadece diğer insanların istediği şeyleri istiyorlar, fazlasını değil. Ekonomik ve siyasi güvence istiyorlar. Çocuklarının iyi okullarda okumasını istiyorlar. Küresel uygar toplumla dört başı mamur şekilde rekabet edecek şekilde zenginleşmek istiyorlar. Liberaler; cihatçıların ve İslamcılarının, Batıyla benzer bir bedbaht karşılaşmalar tarihine kim sahip olsa onun davranacağı gibi davrandıklarını düşünüyorlar. Ve dini inançların IŞİD gibi bir örgütü teşvik etmedeki rolünü büsbütün göz ardı ediyorlar; öyle ki bir cihatçı için *herhangi bir şeyi* dini gerekçelerle yaptığını kanıtlaması imkânsız hâle geliyor.

Açıkçası ekonomik imkânları olan eğitimli bir insan için, kendini İslam'ın en uç ve katı versiyonuna adanmak, dini gerekçeleri bıktıracak ölçüde dillendirmek ve hatta bir videoda şehitliğe duyduğu kesin inancı beyan edip sonra bir kalabalığın içinde kendini patlatacak ka-

dar ileri gitmek yeterli bulunmuyor. Dini fanatizmin bu göstergeleri, kişinin inandığını söylediği şeye gerçekten inandığını kanıtlamak için retorik açıdan her nedense yetersiz bulunuyor. Elbette eğer kişi kendini umutsuz hissettiği ve insanlığa tepki duyduğu için veya ülke-sindeki despotluktan kurtulmak adına kendini feda etmeye kararlı ol-duğu için bunları yaptığını söylüyorsa, böyle bir psikolojik veya siyasi saik elbette görünür değer olarak kabul edilecektir. Bu çifte standart her seferinde dini temize çıkarma garantisini sağlar. Böylece oyuna hile karıştırılmış olur.

Sen de benim karşılaştığım aynı liberal maruzatçılarla karşılaştın mı, bilmiyorum. Bazıları gazeteci, bazıları akademisyen, birkaçı Müs-lüman ama genel tabloya baktığımızda, İslami öğretilere yönelik her-hangi bir eleştiriye bağnazlıkla, İslamofobiyle hatta ırkçılıkla bir tutan beyaz, liberal ve Müslüman olmayan bir profil çıkıyor karşımıza. Bu kişiler ABD’de çok öne çıkan kişiler ve etkileri düşünsel açıdan can sı-kıcı olduğu kadar ahlaksal açıdan da sorunlu. Gerçi her meselede tas-tamam aynı gürültüyü koparmasalar da samimi dini inançlar ile Müs-lüman şiddeti arasında kurulacak herhangi bir bağlantıya karşı çıkı-yorlar. Günümüzde bütün o gazetelerin ve web sitelerinin artık İslami mazeretçiliğin fiili organları olarak işlev gördüğü söylenebilir: *The Guardian*, *Salon*, *The Nation*, *Alternet* ve benzeri. Bu durum da bizim yaptığımız türden halka açık konuşmalar yapmayı çok zorlaştırıyor.

Liberalizm İhaneti

Nawaz: Evet, Britanya’da da bu tür tartışmalar yapıyoruz. Bu noktadan sonra söyleyeceğim her şeyi bir liberal olarak söyleyeceğim, daha doğrusu Londra’da liberal demokrat parlamento adayı olarak söyleyeceğim. Büyük bir liberal ihanet yürürlükte. Ne yazık ki İslamcıların “yol arkadaşlarının” çoğu bu tartışmada liberal tarafta. Ben onlara “gerici solcular” diyorum; onlar aslında tersinden ırkçılar. Azınlık gruplar için pek beklentileri yok, onların homojen olduğuna ve içten içe insan hakları değerlerine karşı çıktıklarına inanıyorlar. “Doğu” ve benim örneğimde İslam kültürüne bakışları kültürel açıdan indirgemeci bir bakış. Ve kendi Oryantalist fetişlerini tatmin etmek için, İslam kültürüne dair anlayışlarını dondurma çabası içinde, kültürel açıdan indirgemeciler. “Kendi” Batı kültürlerinin her veçhesini ilerleme adına haklı olarak sorgularken, aynı şeyi İslam için yapmaya çalışan liberal Müslümanlara sansür uyguluyorlar ve “kültürel otantiklik” ve “sömürgecilik karşıtlığı” adına her nevi gerici tepkiyle aynı safta yer almayı tercih ediyorlar.

“Kendi” hükümetleri olarak gördükleri hükümetlerin politikaları hariç hiçbir yerli ya da yabancı politikayı eleştirmeye yanaşmalarına sebep olarak, diğer hükümetlerin eylemlerinden sorumlu olmadıklarını ileri sürüyorlar. Gelgelelim herhangi bir (kendilerinin olması şart değil) liberal demokrat hükümet ne zaman siyasi bir hata yapsa hemen ayağa sıçrarlarken, dünyadaki neredeyse bütün faşist, teokratik veya bir Müslüman tarafından yönetilen diktatör rejimleri

ve grupları genelde görmezden geliyorlar. Sanki beyinleri iki düşünceyi aynı anda taşıyamıyormuş gibi. Öte yandan böyle tecritçilik ne zamandan beri liberal enternasyonalistlerin bir özelliği olmuş ki? Bu, sağ kanattakilerin bir özelliğidir.

Kendi halklarına uyguladıklarını iddia ettikleri standartları düşürmek için “yerli” –bu kelimeyi kasten kullanıyorum– olduğunu düşündükleri toplulukları savunuyorlar; “kendi” halkları ise esasen beyazlardan oluştuğu için ben buna tersinden ırkçılık diyorum. Standartları düşürmek için “yerli” veya kültürel açıdan daha “otantik” toplulukları savunurken onları otomatikman güçsüz kılıyorlar. Onların heveslerini boğuyorlar. Sistemden tamamen koparıyorlar çünkü geriye bir büyük amaç kalmamış oluyor. Bu topluluklar sonunda kendini tecrit etmiş “Müslüman bölgeler”e dönüşüyor ve oralarda yaşayan fertlerin tek hayali getto reisleri gibi beş para etmez bir topluluk lideri olmak. “Yol arkadaşları”, “kültürel otantiklik” ve kimlik politikası adına bu “Müslüman” gettoları fetişleştiriyorlar. Getto reisleri genellikle onların nazarında ayak işlerine bakan liderlerdir. Sözde kültürel otantiklik arayışı ve kimlik politikası; ortaçağa özgü dini veya kültürel yorumların atışması, “gerçek” Müslüman kimdir kavgası, giderek artan kadın düşmanlığı, homofobi, sekteryanizm ve aşırıcılıktan oluşan bir kısır döngü yaratıyor.

Bunun liberallikle ilgisi yok. Sol içinde bu, grup kimliğini bireysel özerkliğin üstünde tutan sosyalist yaklaşımın bir kalıntısıdır. Sağ içindeyse, ironik bir şekilde, Britanya sömürgeciliğinin “böl ve yönet” politikasının bir kalıntısıdır. Klasik liberalizm bireysel özerkliğe odaklanır. Burada liberalizmden söz ederken, felsefi anlamdaki liberalizmi kastediyorum, yoksa ABD’de Demokrat Parti’ye atfen anlaşılan liberalizmi değil; ben liberalizmi bir parti politikası olarak kullanmıyorum. Bu neslin büyük liberal ihaneti, liberalizm adına azınlık gruplarda topluluk haklarını bireysel özerkliğin üstünde görmek oldu. Bu konuşmayı yaptığımız şu anda, benim haklarında en fazla endişelendiğim kesimler, feminist Müslümanlar, eşcinsel Müslümanlar, Müslümanlıktan dönmüş olanlar, bütün o gözdağı verilerek sindirilmiş, çoğu durumda sırf norma karşı geldiği için şiddetli saldırıya uğrayan veya öldürülen korunmasız bireylerdir.

İşte bu yüzden ben “yol arkadaşlarını” sevmiyorum; çünkü bu kişiler aşırı uç İslamcılarla iş birliği yapıyorlar ve liberalizmle hiç ilgisi ol-

mayan amaçlar uğruna onlarla birlikte yürüyorlar. Bunu yaparken de Müslümanlara iyilik yaptıklarını düşünüyorlar, ama aslında reform isteyen Müslümanların öldürülmesine cevaz veren rejimler ve ilkelere sessizce boyun eğerek, reformcu Müslümanları dize getiriyorlar, çoğu zaman da ölümle baş başa bırakıyorlar.

Bununla birlikte meselenin dikkat etmemiz gereken bir veçhesi daha var. Amerika'dan daha çok Avrupa'da sağ kanadın yükselişi diye ciddi bir sorunla karşı karşıyayız. Örneğin Yunanistan'da neo-Nazi parti Altın Şafak siyasi etkiye sahip oldu. Britanya'da bizler belli sokak hareketleriyle sorunlar yaşıyoruz. Aralarına sızan neo-Naziler ile iş tutmak istemediği için English Defence League (İngiliz Savunma Ligi) hareketinden ayrıldığı sırada Tommy Robinson'a yardım ettim. O, bu hareketten ayrıldıktan sonra ortaya çıkan daha küçük yeni bir örgütün üyeleri, askeri kıyafetler içinde camilere saldırmaya ve güpegündüz gür sesle İncil okumaya başladılar; tahmin edeceğin gibi bu durum toplumda büyük bir gerilim yarattı. Doğu Almanya da neo-Nazizm gibi ağır sorunlarla boğuşuyor.

Şu hâlde “yol arkadaşları”yla birlikte –ki onlarla neden aynı düşünce de olmadığımı açıkladım– bu yobazlar da işin içinde. Şimdi, ister İslamcı kanattan olsun, isterse de Müslüman karşıtı kanattan olsun, yobazlar esasında birkaç noktada anlaşılır. Birincisi İslamcılığın değil de İslam'ın kendisinin dünyanın idaresini üstlenmek üzere var olan üstünlükçü bir ideoloji olduğu yönündeki inançlarıdır; bundan kaynaklanan ikinci ortak kanaatleri de Müslümanların ve gayrimüslimlerin asla birlikte eşitlik ve barış içinde yaşayamayacakları, dolayısıyla dini terimlerle tanımlanmış oluşumlara ayrılmaları gerektiğidir.

Hiç kuşkusuz, bunun İslamcılara ne denli uygun düştüğünü görebilirsiniz ama bu aynı zamanda Altın Şafak ve orada doğup büyümüş olsalar bile bütün Müslümanları Avrupa'dan kovmaya can atan diğer gruplara da uygun düşmektedir. Bu iki grup bir vizyonu paylaşıyor; tek fark birinde bu vizyon en uç şekliyle terörist Anders Breivik'in şahsında tezahür ederken, diğer grupta Londra'da 7 Temmuz 2005'te gerçekleştirdikleri bombalamalarla cihatçı teröristlerin şahsında tezahür ediyor. Breivik'in terörist manifestosunda el-Kaide'den bolca alıntı yapmış olmasına hiç şaşırmadım. Bu iki uç taraftan biri “Müslümanların kontrolü ele geçirmesine” karşı çıkarken, diğeri bu fikri destekliyor, ama her

ikisi de bu sekte bölücü kıyamet vizyonunu paylaşıyor. Bu aşırılığa karşı koymak için bizim yapmamız gereken iş, bir yandan yobazlara karşı çıkarken, diğer yandan benim düzenli bir temelde yapmaya çalıştığım gibi, “yol arkadaşlarını” ifşa edip ayaklarının altındaki halıyı çekmektir.

Harris: Az önce söylediğin her şeye katılıyorum. Bir zamanlar “Liberalizmin Sonu” diye bir makale yazmıştım. Bu makalede, bu “yol arkadaşlarının”, iyi niyetli, çoğulcu ve liberal insanların bu konu üzerinde dürüstçe konuşmalarını neredeyse tümüyle engelleyip bu işi sadece faşistlere, neo-Nazilere ve sağ kanattan diğer kaçıklara bıraktıklarını anlatmıştım. Zaman zaman da İslamcılar ve cihatçıları harekete geçiren nedenler hakkında doğru savlar öne süren yegâne kitle, tehlikeli yobazlardan oluşuyor. Bu endişe verici bir durum. Bir medeniyetler çatışmasında tarafların her ikisi de aşırı uçtalar ve liberaller olan biten hakkında makul şeyler söylemiyor.

Nawaz: Pekala, ikinci grup, yobaz tayfa o kadar tartışmalı bir grup olmadığından, ben “yol arkadaşları” üzerinde biraz daha durmak ve onların neden tersinden ırkçı olduklarını izah etmek istiyorum. Çünkü onlar bütün Müslümanların aynı düşünce tarzına sahip olduğu, dolayısıyla buna uymayan herhangi bir Müslümanın “hakiki” veya “otantik” Müslüman olamayacağı varsayımından hareket ediyorlar. Şimdi, dünyada belli bir dine bağlı olan 1,6 milyar insanın aynı şekilde düşünüp hareket etmesi gerektiği fikrini benimsemekten daha yobazca ne olabilir? Bu sağcı bir yaklaşım gibi geliyor insana ama “yol arkadaşları” veya gerici solcular da bu yaklaşımı paylaşıyorlar. Müsaade edersen, bu konuyu biraz açayım.

Örneğin benim gibi konuşan ve İslamcılığa karşı çıkan Müslüman bir liberalseniz, “yol arkadaşları” her nedense sizi hakiki muhafazakâr Müslüman olarak görmezler. Sonra “yol arkadaşları”, “hakiki” sesleri meşru sözcüler olarak destekliyorlar çünkü bir grup kimliğini korumaya yönelik oryantalist hevesleri doğrultusunda “saflık” ve “kültürel otantiklik” peşindeler. Böylece bir kısır döngü başlıyor. O zaman önümüze çıkan soru şu oluyor: “Pekâlâ, Müslüman olmak ne anlama geliyor?” Bu soru hemen şu söze evriliyor: “O daha saf bir Müslüman, hadi onu dinleyelim.”

Böyle bir yaklaşım, “Hangisi daha saf Müslüman?” oyununu kazanan ve dindarlık yarışında diğerlerine üstün gelen kişinin, kalın kafalı dogmatik bir köktenci olduğu için köktencileri en otantik zümre olarak güçlendirmesiyle sonuçlanıyor. İşte böylece “yol arkadaşları” liberalleri ve reformcuları zayıf bırakıyorlar. Ayrıca farkına varmaksızın, liberalizmin Müslümanların gözünde itibarlı olmadığı değerlendirilmesini yaparak düşünce polisliği rolüne de soyunuyorlar.

Benim gerici sol diye adlandırdığım kesimden bu konuşmayı okuyanların şunu anlamalarını istiyorum; bir azınlık grubu güçlendirmede ilk adım, o grup içindeki reformcu sesleri özgür bırakmaktır ki grup üyeleri kendi sorumluluklarını üstlenebilsinler ve adamakıllı güçlenmeye giden yolda ilk engeli aşabilsinler: mağduriyet zihniyeti. Nitekim Amerikan yurttaşlık hakları hareketi tartışmanın yönünü değiştirerek bunu başarmıştır. Martin Luther King Jr. ve diğer liderler kendi topluluklarının sorumluluğunu üstlendiler ve sürekli mağdur olma kartını oynamak veya sokaklarda gösteri yapmak yerine yapıcı ve güçlendirici bir tarzda hareket ettiler. Sürü gibi düşünme anlayışını sürdürmek hem son derece tehlikeli hem de aslında zayıflatıcı bir şeydir.

Harris: Evet. İronik olan şu ki; bu liberaller İslam dünyasındaki kadınları, eşcinselleri, özgür fikirlileri, kamuoyuna mal olmuş entelektüelleri ve diğer güçsüz insanları şiddet ve hoşgörüsüzlük kazanına attıklarının farkında değiller. Söz gelimi Batılı liberaller kızların ve kadınların köle olarak yaşamama haklarını savunacakları yerde teokratların karılarına ve kızlarına keyiflerinin istediği gibi davranma haklarını savunuyorlar, böylece saldırganca karikatürlere malzeme olmaktan da kurtulmuş oluyorlar.

Nawaz: Şimdi, emperyalizmin veya sömürgeciliğin gadrine uğramış birinin böyle davranması gerektiği görüşüne gelince, hayır bu doğru değil. Hindistan gibi birçok ülke baştanbaşa sömürgeleştirildi. İŞİD’in Yezidi toplumunu soykırımdan geçirmeye çalıştığı Irak’ta olan biten ile Gandhi’nin Hindistan’da yaptığı arasında bir fark var. İstersen Irak’ı vaka örneği olarak alıp üzerinde düşünelim. Sincar Dağında Yezidi toplumunu katletmenin ABD’nin dış politikasıyla ne ilgisi var? Veziristan ve Afganistan’da kadınlara zorla başörtüsü (çuval aslında)

giydirmenin ve giymeyenleri taşlamanın, erkekleri kırbaç tehdidiyle sakal bırakmaya zorlamanın, ellerini kesmenin vesaire ABD'nin dış politikasıyla ne ilgisi var?

Harris: Bu abeslikler listesi epeyce uzatılabilir. Sünnilerin Pakistan'da Şii ve Ahmedi camilerini bombalamalarının İsrail ya da ABD dış politikasıyla ne ilgisi var?

Nawaz: Şimdi, bunların hiçbirisi dış politikada sorunların olmadığı anlamına gelmiyor. Öte yandan bir halk, bir toplum olarak hepimiz bu tartışmada daha incelikli davranmayı öğrenmek zorundayız. Radikalleşmedeki dört faktörü belirtmiştik daha önce: gerçek (fiili) veya algılanan (potansiyel) bir şikâyet söylemi, bir kimlik krizi, karizmatik liderler ve ideolojik dogma.

Her nerede olursa olsun, Bosna'daki soykırım gibi gerçek (fiili) bir şikâyet varsa o şikâyete işaret etmek gerekir. Yine her nerede algılanan (potansiyel) bir şikâyet varsa o algının çözülmesi teşvik edilmelidir. Gerçek ya da algılanan (potansiyel) şikâyetlere işaret etmek on beş yaşındaki öfkeli gençlerin aşırı uç örgütlere akmasını önler. Şunu diyebiliriz: "Pekâlâ, Bosna konusunda neden öfkeli olduğunu biliyorum, ama sonunda Amerikalıların müdahalede bulunup soykırımın durdurulmasına katkı sağlamalarına ne diyorsun? Bunu yaptıkları için biraz olsun itibar kazanmıyorlar mı?"

Harris: Öte yandan algılanan ve gerçek şikâyet söylemleri meselesinde din kesinlikle faydasız bir rol oynuyor. Örneğin, Müslüman toplumlarda İsrail'e karşı yapılan protestoların IŞİD'e karşı yapılanlardan fazla olması gerçeğini nasıl değerlendiriyorsun? Bundan daha da anlaşılmaz olan gerçek ise, Florida'daki bir papaz bir Kuran yakıtığında veya sadece yakma tehdidinde bulunduğu, bunun pek çok Müslüman toplumda uyandırdığı nefretin, Sünnilerin Şiilere karşı her gün yaptıkları zulümlerin uyandırdığından kesinlikle daha şiddetli olmasıdır.

Nawaz: Evet, kişinin belli sembolleri kendi kimliğiyle yakından bağlantılı kutsal şeyler olarak görmesi ve bu sembollerin çoğu zaman insan

hayatından daha önemli hâle gelebilmesi tuhaf bir durum. İster algılanan (potansiyel) isterse de gerçek (fili) olsun her şikâyeteye dogmanın merceğinden bakılıyor. Söz gelimi Sünni Müslümanlar mağdur olduklarında kıyamet koparken, neden bir İslamcı, Müslümanların gayrimüslimlere yaptığı zulme karşı sesini yükseltmiyor? Eğer bizler insan hakları ve adaletsizlik konusunda sahiden duyarlı olsaydık, bütün insan hakları suçlarına karşı aynı ölçüde tepkimizi gösterir ve bu suçları ortadan kaldırmak için elimizden geldiğince sistematik bir şekilde hareket ederdik. Dolayısıyla senin tespitine katılıyorum. Buna ilave olarak dogmanın, şikâyetleri perdeleyen bir mercek olduğunu söyleyebilirim.

Bu noktada dile getirmem gereken diğer bir faktör de az evvel saydığım faktörlerden ikincisi olan kimlik krizidir. İslamcı olmayan Müslümanlar bile zikrettiğimiz sorunları yorumlarken çok rahatlıkla kabile mantığıyla hareket edebiliyorlar. Dolayısıyla dogmayla birlikte kabile kimliği çoğu Müslümanı sadece “bizim” halkımızı savunmak için sesini yükseltmeye itiyor, çünkü bu bizim sahip olduğumuz duygusal enerjinin varacağı sınırdır. Onlarla şikâyetlere baktığımız iki mercek –dogma yahut kabilecilik– doğrudan yüzleşmeliyiz. Ben her ikisine de karşı çıkıyorum çünkü sorunlar her zaman olacaktır. Hayatın doğası bu. Bizim değiştirebileceğimiz şeyler ise ideolojik merceğimiz, kimliğimizin kabilesel doğası ve oynamaya yatkın olduğumuz kimlik politikası oyunları. Kimlik politikalarına bulaşmanın tehlikeli olabileceğini düşünüyorum. Çünkü bu genellikle bölünmeye yol açıyor. Toplulukları bir arada tutmaya hizmet etmiyor.

Harris: Sana katılıyorum. Öte yandan bu kabilecilik, dinin sonuçlarından biri. Kabileciliğin başka kaynakları da var, örneğin milliyetçilik ve ırkçılık gibi ama paylaşılan bir dini kimlik, küresel bir menzile sahip oluyor. Daha önce de söylediğim gibi, grup içinde sadakat, grup dışındaysa düşmanlık yaratıyor; grubun üyeleri iğrenç hareketler yapsa bile grup sadakatinden dolayı kimse sesini çıkarmıyor. Müslümanlar genellikle ne kadar kötü davranırsa davranırsınlar diğer Müslümanların derdi için yürüyüş yapıyorlar, sırf onlar da Müslüman diye. Diğer gruplar da bunu yapıyor tabii ama bu, yirmi birinci yüzyılda özellikle Müslümanlar arasında gözlemlediğimiz bir sorun.

İslam'ın Doğası

Harris: Daha önce “köktenci” terimini kullanmıştın. Okurlarımızda kafa karışıklığı olmasın diye bir noktayı aydınlığa kavuşturmak istiyorum. İngilizce “fundamentalist” (köktenci) terimi Amerikan Hıristiyanlığının belli bir kolundan miras alınmıştır. Bu bağlamda söz konusu terim *kutsal kitabın ilahi kökenine ve hatasızlığına inanan kişi* anlamına geliyor. Biz de bu terimi İslam’a atfen kullandığımızda, okurlarımızı, *ana akım* Müslümanların Kuran’ı kâinatın yaratıcısının kelamı olarak görmedikleri yönünde bir düşünceye sevk edebiliriz. Ben bu konuda senin düşünceni öğrenmek istiyorum, çünkü benim anlayışıma göre, temelde bütün “ılımlı” Müslümanlar –yani sosyal tutumlarında İslamcılara az da olsa benzemeyen, hatta özellikle tutucu olmayanlar– Hıristiyan ölçütüne göre köktencidirler, çünkü onlar Kuran’ın Allah’ın hatasız kelamı olduğuna inanıyorlar.

Nawaz: Bence bu konuşmadaki yaklaşımımız göz önüne alındığında iki hatadan sakınmaya özen göstermeliyiz. Birinci hata, günümüzde İslam’ın ve Müslümanların durumunun şipşak fotoğrafını çekip işlerin her zaman böyle olageldiğini ve bundan sonra da böyle devam edeceğini zannetmek. Diğer hata ise metne yaklaşım yöntemi üzerinde değil de, özellikle metnin bizce ne dediği üzerinde odaklanmaktır; bunu bir hata olarak görmemin nedeni, bir yöntem olmadan metne yaklaşılamayacağını düşünmemdir; hatta senin lafızcılık dediğin şeye ben “yüzeysel lafızcılık” diyorum. (Aslında çoğu durumda, ileride ba-

zılarına değineceğimiz, salt lafızcı bir yorum şaşırtıcı ölçüde özgürlükçü bir sonuç ortaya çıkarıyor.) Bana kalırsa basit indirgemeci yüzeysellik kendi başına metne yaklaşmanın bir yöntemidir. “Yüzeysel” sözcüğünü kullanmamın nedeni, görünür çelişkileri göz ardı etmedeki ısrarın *lafızcı* üslupla uyuşmamasıdır. Herhangi bir metinden bir paragrafı al, ben de sana onun başka bir paragrafı ile çeliştiğini gösteririm. Görünür çelişkilerden rahatsızlık duymamakta kararlı olmak ve her iki anlayışı aynı anda bilfiil savunmak bir yöntemdir. Bu bana anlamlı gelmiyor, ama yine de salt lafızcılıktan farklı bir yöntem bu: çelişkileri uzlaştırmaya çalışma yöntemi. *Lafızcı* anlatım üzerinde anlaşmak bile bir yöntemi gerektirir.

Bu iki noktayı akılda tutarak senin soruna hangi cevabı vereceğim? Öncelikle şunu belirteyim, İslam tarihinde Mutezile diye bilinen bir mezhep ortaya çıkmıştır. Mutezile, Kuran’ın Allah’ın ebedi kelamı olduğuna inanmaz. Günümüzde bu anlayışın savunucusu İranlı Müslüman düşünür ve âlim Abdülkerim Suruştur. Mutezile, tarihte her zaman olduğu gibi, iktidar başka bir öğretiyi destekleyene kadar öne çıktı. İktidarın bir öğretiyi desteklemesi genellikle o öğretinin savlarının gücünden dolayı değil siyasi nedenler dolayısıyla gerçekleşir. Roma İmparatorluğu Hristiyanlığı benimsediğinde kurulan İznik Konsili, Hristiyanlığın Avrupa’nın büyük bir kısmına yayılmasını sağladı. İmparatorlar tarafından alınan siyasi kararlar hangi öğretinin ana akım olacağını belirleyebilir ve belirlemiştir de. İslam’da da bu süreç yaşandı.

İslam dünyasında “iktidarın şekillendirdiği öğretinin” tarihi, kısmen, Kuran’ın Allah tarafından mı yaratıldığı, yoksa onun ebedi kelamı mı olduğu hakkında Müslümanlar arasında yapılan tartışmanın hikâyesinde yatar. Bu tartışmadan söz açmamın nedeni taraflardan birini savunmak değil –burada teolojik bir duruş sergilemeyeceğim– bu tür meselelerde geleneksel İslam teolojisindeki çeşitliliği göstermektir. Tarihin bir döneminde hâkim öğretiyi elinde tutan Mutezile sonunda İmam el-Eşari’nin kurduğu Eşarilik mezhebine yenik düştü. Bunun üzerine İmam el-Eşari’nin Kuran’ın yaratılmamış ebedi doğası hakkındaki görüşleri yaygın görüş olarak kabul edildi. Aslında İmam el-Eşari, Mutezileden dönmüş biriydi ki bu da bize Mutezilenin bir zamanlar ne kadar yaygın olduğunu göstermektedir. İşte bundan do-

layı günümüzde çoğu Müslüman, Suruş ve başkaları gibi yeni-Mutezileci düşünürler karşıt görüşü kabul etseler de, Kuran'ın Allah'ın ebedi, lafzi kelamı olduğuna inanır.

Dolayısıyla vurgulamak istediğim nokta şuydu: Bir şey günümüzde bu hâldeyse, bu demek değildir ki, geçmişte de böyleydi veya gelecekte de böyle olacak. İslam'da ruhban sınıfı olmadığı için bu meseleler sürekli değişim geçiriyor. Günümüze hiç değişmeden ulaşmış veya gelecekte hiç değişmeyecek bir öğreti yoktur dünyada, çünkü hiç kuşkusuz öğretiler insan emeğinin ürünü yapılarıdır. Ben bunun her zaman böyle olacağını düşünüyorum. Yine burada bir noktayı aydınlatmalıyım. Burada ben kendini bir dini lider olarak gören veya bu özel teolojik tartışmayı çözmeye yetkin hisseden biri olarak konuşmuyorum. Benim buradaki tek amacım, tartışanlar Müslüman olsun ya da olmasın, İslam etrafında dönen tartışmanın ne kadar kapalı hâle geldiğini göstermektir.

Benim üstlendiğim rol, yorumlayıcı metodoloji, İslam tarihi, kimlik, siyaset, politika, değerler ve ahlâk hakkında derinlemesine araştırma yapıp sorgulayıcı sorular sormaktır. Fakat Quilliam Vakfı'nın kıdemli İslam âlimi ve aynı zamanda bir dini imam olan Dr. Usame Hasan reform teolojisinde tavrını ortaya koyuyor. Dr. Hasan'ın görüşleri seküler bir vakıf olan Quilliam'ın resmi görüşleri değildir, ama teolojideki çeşitliliği vitrine çıkarma rolümüz gereği Dr. Hasan gibi âlimlerin çalışmalarını destekleyeceğiz. Ben bu çeşitliliğin bizi sekülarizme ve liberalizme götüreceğine inanıyorum.

Harris: Sözüünü ettiğin gerilimler dini açıdan ılımlı olan herkesin aşına olduğu şeyler, ama bunlar özellikle Müslümanlar arasında çetrefil bir hâl almışa benziyor. Sorun şu ki; hangi inançtan olursa olsun ılımlılar, kutsal kitaplarının en tehlikeli ve en akla aykırı kısımlarını yeniden yorumlama veya tamamen göz ardı etme yolunu seçiyorlar ve bu tercih tam da onları ılımlı yapan şeydir. Ne var ki, bu tutum bir ölçüde düşünsel riyakârlık gerektirir; çünkü ılımlılar, ılımlılıklarının inancın *dışından* kaynaklandığını kabullenemezler. Kutsal kitap lafızcılığının hapisanesinin dışa açılan kapıları içeriden açılmıyor. Yirmi birinci yüzyılda ılımlıların bilimsel rasyonalite, insan hakları, cinsel kimliklerin eşitliliği ve diğer modern değerlere –senin de dediğin gibi, insanlar için evrensel olma potansiyelini barındıran değerler– bağlılıkları,

çoğu zaman din sayesinde değil de dine rağmen başarılmış, geçmişin bin yıllık insani gelişiminin bir ürünüdür. Dolayısıyla ılımlılar kendi modern etik değerlerini kutsal kitaplarında bulduklarını iddia ettiklerinde, bu bana kendi kendini kandırma gibi geliyor. Hakikat şu ki; modern değerlerimizin çoğu Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam'ın özgül öğretilerine *ters düşer*. Ve bu değerlerin kutsal kitaplarımızda ifade edildiği yerlerde, *en iyi* ifade biçimine neredeyse hiç rastlamıyoruz.

İlmlılar, bütün kutsal kitapların köktenciler tarafından yeniden ortaya çıkarılıp kutsal kılınabilecek epeyce saçmalığı ve barbarlığı barındırdığı gerçeğiyle yüzleşmeye hevesli görünmüyorlar ve bu kötülüğe mani olan bir ılımlılık ilkesi dinin *içinde* yer almıyor. Bu köktenci okumalar tam da tanımları gereği daha eksiksiz ve tutarlı, dolayısıyla daha dürüst okumalardır. Köktenci biri kitabı eline alıp şöyle diyor: “Pekâlâ, ben bu kitabın her kelimesini okuyacağım ve Tanrı'nın benden ne istediğini anlamak için elimden geleni yapacağım. Kendi şahsi önyargılarımı tamamen onun dışında tutacağım.” Buna karşın her ılımlı kişi, kendi seçici kutsal kitap okumasının ve yorumunun Tanrı'nın sözlerinden daha doğru olduğuna inanır. Muhtemelen Tanrı bu kitapları istediği gibi yazabilirdi. Ve eğer onların yirmi birinci yüzyılın seküler rasyonalitesine uygun şekilde anlaşılmasını isteseydi zina ya da büyüculük yapanları öldüresiye taşlamayla ilgili bütün o bölümleri kitaba koymayabilirdi. Seks köleliğini yasaklayan bir kitap yazmak işten bile değildir; “Seks kölesi edinmeyin!” ve “Bir savaşa girdiğinizde ve esirler aldığınızda ki kaçınılmaz olarak alacaksınız, onların ırzına geçmeyin!” gibi birkaç satır koymanız yetecektir. Fakat Tanrı bunu becerememiş gibi görünüyor. İşte bu yüzden İŞİD gibi bir örgütün yaklaşımı belli ölçüde bir düşünsel cazibeye sahip oluyor (bunu söylemek elbette garip görünse de) çünkü kutsal kitabın en dolambaçsız okuması, Allah'ın cihatçılara fethedilen yerlerden seks köleleri edinmeyi, düşmanların kafalarını koparmayı ve benzerlerini öğütlediğini öne sürüyor.

Diyelim ki bir lafızcı ve bir ılımlı, yemek yemek için bir lokantaya girdi ve mönüde günün özel yemeği olarak “taze ıstakoz” var. İstakoz seven lafızcı siparişini verip beklemeye koyulur. İlmlı da aynı şeyi yapar, ama ıstakozun aslında gerçek bir ıstakoz olmayabileceği belki de bir kaz olduğu fikrine tamamen sıcak baktığını söyler. Ve ne olursa olsun, sipariş edilenin bilindik anlamıyla “taze” olması da gerekmiyor;

çünkü ılımlı, bu terimin anlamının bağlama göre değiştiğini bilir. Bu tutum yemek konusunda benimsenecek çok garip bir tutum olurdu ama varoluşun şu en önemli soruları söz konusu olduğunda daha da garipleşir: Ne için yaşamalı, ne için ölmeli ve ne için öldürmeli? Sonuçta lafızcılığın albenisini fark etmek zor değil. İnsanlar hayatın hemen hemen her alanında lafızcılığı talep etme refleksine sahiptir. Bana öyle geliyor ki dindar insanlar da kendi kutsal kitaplarının kâinatın yaratıcısı tarafından yazıldığından veya vahyedildiğinden *emin oldukları ölçüde* lafızcılığı talep ediyorlar.

Şu hâlde sen, hiçbir din doğası gereği barışçıl veya savaşkan değildir ve her kutsal kitap yorumlanmalıdır dediğinde, bence sorunlarla karşılaşırsın çünkü bu metinlerin çoğu o kadar elastik değildir. *Her tür* yorumu açık değil ve bağılarını belirli inançlar ve amellerle kayıtlı tutuyorlar. Söz gelimi İslam'ın domuz eti yemeyi ve alkol almayı öğütlediğini söyleyemezsin. Ve Kuran'ın bunlara izin veren bir okuma biçimini bulsan bile onun *asıl mesajının*, mütedeyyin bir Müslümanın olabildiğince çok domuz eti ve alkol tüketmesi gerektiği yönünde olduğunu söyleyemezsin. Keza İslam'ın ana mesajının şiddet karşıtlığı (pasifizm) olduğunu da kimse söyleyemez. (Öte yandan Jainizm için bu *söylenebilir*. Bütün dinler aynı değil.) Kimse Kuran'ın ana mesajlarından birinin kadınları ahlaken ve siyaseten erkeklerle eşit görüp onlara saygı göstermek olduğunu söyleyemez. Aksine, İslam'ın ana mesajlarından birinin, kadının yaşamda erkeğin malı sayılan ikinci sınıf vatandaş olduğu *söylenebilir*.

Seninle ilk karşılaştığımda yaptığımız konuşmada “yalandan yapma” ve “düşünsel riyakârlık” gibi terimleri kullanırken, seni şahsi olarak yargılamadığımı belirtmek isterim. Basitçe ılımlının açmazıyla yaşamak tek çıkar yol olabilir, çünkü bunun alternatifi bu kitapları kökten düzeltmek olacaktır. Böyle bir şeyin ileride gerçekleşmesine ihtimal verecek kadar idealist biri değilim. Şunu söyleyemeyiz: “Siz, barbarlar, dinleyin! Sizin o kutsal kitaplarınız canice saçmalıklarla dolu. Uygar insanlar gibi davranmanızı sağlamak adına o kitapları düzelterek ve Halil Cibran gibi okunacak bir kitabı size vereceğiz. Buyurun! Artık eşcinsellerden nefret etmediğiniz için kendinizi daha iyi hissetmiyor musunuz?” Öte yandan bu gerçekten yirminci yüzyılda herhangi bir düşünsel gelenek içinde yapılması gereken şeydir.

Tekrarlayacak olursak, bu sorun dini açıdan ılımlıların karşısına her yerde çıkıyor ama bilhassa genelde Müslümanlar için yakıcı bir sorun.

Nawaz: Evet, son cümlele katılıyorum. Hiç kuşkusuz, Müslümanlar için yakıcı bir sorun; çünkü açıkça belirttiğim gibi, bu hâlihazırda zamanımızın en büyük sorunlarından biri, özellikle Britanya ve Avrupa bağlamında; zira Britanyalı ve Avrupalı Müslüman teröristlerin Suriye'deki mültecilere karşı işledikleri yürek parçalayıcı dehşetengiz gaddarlıklar ortada. Söylediğimiz şeylerin Yahudilik ve Hıristiyanlık için de geçerli olabileceğini kesinlikle kabul etmeliyiz. Ne var ki İslam inancının siyasallaşmış belli bir kolu dünyadaki sorunların çok büyük bir kısmına yol açıyor, dolayısıyla bu spesifik anlayışa odaklanmak için geçerli sebeplerimiz var. Bence bunun tartışılacak bir tarafı yok.

Yan bir not olarak belirteyim; sen yirmi birinci yüzyılda herhangi bir kutsal kitabı düzeltme hakkına sahip olmamız gerektiğini ama elbette, diyelim bin yıl önceki bir metni tarihsel bir belge olarak bile olduğu gibi muhafaza etmenin her zaman değer taşıdığını söyledin. Ben meselenin ele aldığımız metinlerin fiziksel hâliyle ilgili olduğunu düşünmüyorum. Bu beni doğruca diğer söylediklerine götürüyor. Reformcular gerçekte numara çeviriyor olsun ya da olmasınlar ve bu sorun aşılabilir olsun ya da olmasın, ben sorunun yorumda, reformun ardındaki metodolojilerde yattığını düşünüyorum.

Şuradan başlayalım: Entelektüel bir perspektiften bakıp çok açık konuşuyorsun, meseleye tutarlı yaklaşılmaya çalışıyorsun, önümüzde duran sorunları anlayarak meseleye yaklaşılmaya çalışıyorsun ve duyarlı olmaya ve benim çalışmama zarar vermemeye gayret ediyorsun. Bütün bunları takdir ediyorum. Fakat aynı zamanda olgun, seküler ve demokratik bir toplumda yaşamının –ve muhtemelen doğup büyümüş olmanın– konforuyla konuştuğunu kabul etmelisin. Bazen zihinsel bir sıçrayış yapıp ortalama bir Pakistanlının zihniyle empati kurmak çok zor olabilir. Kendi toplumlarını Pakistan'ın içsel dinamikleriyle demokratikleştirmeye çalışan liberal Müslümanların yanı sıra pek çok Pakistanlı ateist tanıyorum. Sen ve ben bu tartışmayı korkusuzca yürütebiliyoruz, ama onlar için böyle aleni tartışmalar ölümle sonuçlanabilir.

Harris: Elbette. Zaten bu kişilerin çoğundan haberler alıyorum. Özgür fikirli Müslüman diye tanınan milyonlarca insanın mecburen kendini sakladığının gayet farkındayım. Öte yandan İslam'a yönelik eleştirilere karşı liberallerin büyük tepkisini; özellikle tarihin bu noktasında İslam esaslarının özellikle sorun teşkil ettiğini düşünen herhangi birini bağnaz diye yaftalamak için kullanılan "İslamofobi" adındaki habis uru fevkalâde katlanılmaz buluyorum. Beni endişelendiren husus, çok sayıda ılımlı Müslümanın "İslamofobiyi" lafızcı İslam'dan daha büyük bir sorun olarak görmesidir. Bu insanlar cihat ile kutsal savaşı bir tutan benim gibi birine, cihadı kutsal savaş sayan ve sonuçta zulümler işleyen milyonlarca dindaşlarından daha fazla öfkeleniyorlar.

Geçtiğimiz günlerde IŞİD kafesler içinde tuttuğu esirleri yaktı ve düzinelerce insanın kafasını kesti ve sadizmlemlerinin büyüklüğünü gözler önüne seren videoları neşeli bir hâlde internette paylaştı. Buna benzer nitelikteki My Lai katliamının ötesinde, masum insanlara karşı işlenen bu suçlar, onların *arsız ve küstah biçimde* savundukları şeyi temsil ediyor. Aslına bakarsan, bu korkunç videolar son derece başarılı bir adam toplama aracına dönüşüp dünyanın her tarafından genç cihatçıların davaya katılmak üzere Suriye ve Irak'a gitmesine ilham kaynağı oldu. Hiç kuşkusuz, çoğu Müslüman bu durum karşısında dehşete kapıldı, ama gerçek şu ki, tam da IŞİD'in barbarlığını yeni boyutlara taşıdığı hafta-da, Kuzey Carolina'da üç üniversite öğrencisinin öldürülmesi üzerine İslam dünyasından daha büyük çaplı bir protestonun yükseldiğine şahit olduk. Oysa bu katliam, ABD'deki Müslüman karşıtı bağnazlık dalgasına işaret eden bir nefret suçunun aksine, hadiseye büyük ihtimalle sıradan bir üçlü cinayet havası veren koşullar içinde gerçekleştirilmişti. Önceliklerin bu şekilde çarpıklaşması, siyasi hassasiyet ile ahlaki vurdumduymazlığın garip bir birleşimini ortaya çıkarıyor. Böyle olunca da ABD'deki Müslümanlara karşı işlenen nefret suçları (sayıca çok az olup genellikle mülkiyetle ilgilidir ve Yahudilere karşı işlenen benzer suçlarla kıyaslandığında beş kat daha az rastlanır)¹², İslam dünyasındaki sayısız insanın köleleştirilip öldürülmesinden daha fazla önemseniyor.

Senin de söylediğin gibi, bizim yaptığımız tarzda bir konuşmayı yapmak bile çoğu çevrede ölümle cezalandırılması gereken bir suç

12- Ve bu 11 Eylül 2001 olaylarından hemen sonra 2002'de de geçerliydi; <http://www.fbi.gov/stats-services/crimestats>.

sayılmakta. Allah'a olan inançlarını yitirdiklerini, anne babası tarafından öldürülme korkusuyla onlara söylemeye çekinen Müslümanların bana açıldıkları oluyor. Bu insanlar şöyle diyor: "Eğer senin gibi liberal bir entelektüel, bağnaz diye karalanmaksızın belli öğretiler ile şiddet arasındaki bağlantıdan söz edemiyorsa, Allah'a dair kuşklarını dile getirdiği takdirde ailesi veya köyündekiler tarafından öldürülmekten korkan benim gibi biri ne yapsın?" Hâsılı evet, Pakistan'da birinin benim burada konuştuğum gibi konuşamayacağını farkındayım.

Nawaz: Bu durum hem düşünsel bir noktayı hem de pragmatik bir noktayı gündeme getiriyor. Düşünsel noktada ben kutsal kitabın esas itibarıyla doğru bir okumasının bulunduğunu düşünmüyorum. Sen çok sorunlu, çok can sıkıcı ve görünüşte fevkalâde şiddet dolu bulduğun birçok Kuran ayeti ve hadis gösterebilirsin bana, ben de mutlaka onları okumuşumdur, çünkü siyasi bir mahkûmken Kuran'ın yarısını ezberlemiştim.

Fakat daha önce de söylediğim gibi, herhangi bir metni yorumlamak için kişinin bir metodolojisinin olması lazım ve bu metodoloji içinde hukuksal, dilbilimsel, felsefi, tarihi ve ahlaki perspektifler yer alır. Cambridge Okulundan Quentin Skinner, "Düşünce Tarihinde Anlam ve Kavrayış"¹³ adında ufuk açıcı bir yazı yazdı. Bu yazı, metinlerin hep bir tane doğru okuması olduğunu zannetmenin tehlikesine işaret eder. Ve şu soruyu sorar: Bir yazının ne dediği apaçık ortada mıdır? Yoksa bizler metni yorumlarken ona birtakım değerler ve yargılar mı yükleriz?

Ben şahsen "lafzi" okumalar tabirini kullanmıyorum çünkü bu tabir, bu okumaların, metinlerin *doğru* kitabi anlamı olduğunu ima ediyor. Ben ona basitçe "yüzeysel" okuma diyorum. Matbaanın Reform Hareketi üzerindeki etkisine benzer şekilde artan Internet erişimi de İslami metinleri yorumlamaya daha eklemli, demokratik ve popülist bir yaklaşım getirmeyi kolaylaştırdı.

Şimdi, benim için can alıcı nokta şu (ve bu sadece işin düşünsel boyutu, birazdan pragmatik boyutuna geçeceğim): Eğer biz metinlerin bir araya getirilmiş ve keyfî olarak "kitap" diye adlandırılmış bir fikirler demeti olduğunu kabul edersek, o zaman bir metnin yüzeysel oku-

13- Q. Skinner, "Meaning and Understanding in the History of Ideas", *History and Theory* 8, no. 1 (1969): 3-53.

masındaki hiçbir şey onu diğer yorumlardan daha iyi kılmaz. Burada mesele; kutsal kitapları okumaya yönelik olarak yüzeysel bir yaklaşımı kabul edecek miyiz, bir pasajı alıp önüne ve arkasına bakmadan, onun doğru anlamının falanca olduğunu mu söyleyeceğiz, yoksa belki başka yorumlama yöntemlerinin de olabileceğini kabul mü edeceğiz?

Başladığımız noktaya dönüyoruz. Eğer kişi İslam'ın kutsal kitabının, değişmeyen tek doğru anlamının asla bulunmadığını ve onun başlangıçtan günümüze kadar hep zamanın ruhuna uyduğunu kabul ederse, o zaman reform yaklaşımı düşünsel açıdan tutarlı bir yaklaşım olur. Aslında günümüzde bu görüşün, çoğunluğun görüşü olmasını umuyoruz. Bu yaklaşım, bağırarak herkesin konuşmasını boğan iyi organize olmuş, çığırta ve şiddet yanlısı azınlığın yaklaşımının karşısında yer alır. Öte yandan eğer yüzeysel okumanın kutsal kitaba *özgün* yaklaşım olduğu öncülünden hareket edersek, o zaman reform görüşünün pek başarı şansı kalmaz. Buradan bir cevap çıkmayabilir. Ben bu meselelerin, iş ABD anayasasını veya Shakespeare'i ya da herhangi bir dini metni yorumlamaya geldiğinde de henüz çözülmediğini düşünüyorum.

Öyleyse pragmatik konuşacak olursak ne yapabiliriz? Eğer Pakistan'daki biri senin ortaya attığın meseleleri benimle konuşmaya kalksaydı öldürülebilirdi. Böylesine boğucu bir ortamda çare nedir? (Okurlarımızın, halkının çoğunluğu Müslüman olan bütün ülkelerin aynı vaziyette olduğunu düşünmelerini istemem. Söz gelimi 2014'te Türkiye'de Ramazan ayının ortasında eşcinseller onur yürüyüşü yaptılar.)

İleriye dönük makul yol, kutsal kitabın doğru okuması diye bir şeyin olmadığı fikrini yerleştirmektir. Bu özellikle dünya genelinde Müslümanların %80'ini temsil eden Sünniler için kolay bir iştir, çünkü onlarda ruhban sınıfı yok. Eğer belli bir ayet "Onların boyunlarını vurun" diyorsa, ondan önceki ve sonraki bütün ayetlere rağmen bu ayetin "Bugün onların boyunlarını vurun" anlamına geldiği sonucuna varmak, belli bir yorumlama yöntemini kullanmak demektir. Eğer biz kutsal kitaptan bütün çıkarımların sadece birer yorum olduğu anlayışını yaygınlaştırabilirsek, o zaman kutsal kitabın bütün farklı okumaları farklı insani perspektifler hâline gelir. Bu yaklaşım, sorunları kökten azaltır ve İslamcıların Allah'ın kelamını ellerinde tuttukları iddiasını çürütür. Arapça ve İslami terminolojide şu söylenir: Bu senin *icthadından* başka bir şey değil. Bu senin bir bütün olarak metne

getirdiğin *yorumdan* başka bir şey değil. *İçtihat* kapılarının kapanıp kapanmadığına dair tarihsel bir tartışma vardı. Bu tartışmada *içtihat* kapılarının kapanamayacağı, çünkü Sünni Müslümanların ruhban sınıfının olmadığı söylenmişti. Kutsal kitap hakkında yeterince bilgiye sahip herhangi biri onu yorumlayabilir; bu da demektir ki, aşırı uçtakiler bile kutsal kitabı yorumlayabilirler. Aşırı uçtakilerin hakikatin kendi taraflarında olduğu yolundaki ısrarlarını temelsiz bırakmanın en iyi yolu onların perspektifinin hadiselerle bakmanın yollarından sadece biri olduğunu savunmaktır. Biricik hakikat şudur ki; kutsal kitabı yorumlamanın tek doğru yolu yoktur.

Böyle konuştuğun zaman aslında tek doğru cevabın olmadığını söylemiş oluyorsun. Ve tek doğru cevap olmayınca da çoğulculuk yegâne seçenek olarak öne çıkıyor. Zaten çoğulculuk da sekülerizme, demokrasiye ve insan haklarına götürür bizi. Bizler hepimiz bu değerlere odaklanmalıyız, ateizmin düşünsel açıdan en masum yaklaşım olup olmadığını kafaya takmadan. Eğer yorumlamanın çoğulcu doğasına, demokrasiye, insan haklarına ve sekülerizme –*bu değerlere*– odaklanırsak, halkının çoğunluğu Müslüman olan ülkelerde huzur ve istikrara kavuşacağımıza canı gönülden inanıyorum; o zaman bizim yaptığımız türden konuşmalar da yapabileceğiz. O zaman Tanrı'nın gerçekten var olup olmadığını sorgulamak herkesin tercihinin kalmış bir mesele olacak.

Hâlihazırda bu odaklanma Müslümanların çoğunlukta olduğu pek çok ortamda imkânsız bir şey. Ben ayrıca ister dini olsun isterse de edebi, herhangi bir metne determinist bir anlayışla yaklaşmadığınızı öne sürüyorum.

Harris: Bir farkla ki, herhangi bir metnin daha akla yatkın olan okumaları olabileceği gibi, o kadar makul olmayan okumaları da olabilir.

Nawaz: Evet, haklısın. Şimdi burada oturup sana domuz eti yemeye cevaz veren bir okuma yaptım diyemem. Senin verdiği bu örnek çok güzel. Öte yandan günümüz uygarlığının yakıcı sorunu domuz eti yemeye indirgenemez.

Harris: Seninle aynı fikirde olmayabilecek birkaç insan tanıyorum. Fakat ben sana katılıyorum.

Nawaz: Başka bir yaklaşım daha var. İstersen, burada domuz etini, kendinden daha önemli bir şeyi, dini, bir dizi şer'i emirler manzumesi olarak görmekten uzaklaşma becerisini sembolize edecek mahiyette kullanalım. Söz gelimi bir hadiste Peygamber, Allah'ın sözleriyle seslenip şöyle buyuruyor: "Ey, inananlar!" Bu, Allah'ın inananlara seslenişidir. "Eğer siz hiç günah işlemeseydiniz, Allah sizi helak eder ve yerinize, günah işleyip peşinden tövbe eden kullar yaratırdı."

Bu ve buna benzer ayetler geleneksel İslam düşüncesi içinde, insani mükemmelliğe veya yeryüzünde ütopyaya ulaşmaya yönelik hevesleri reddeden bir ekol doğurdu. Aslına bakarsan Melamiyye ve Kalenderiyye de dâhil olmak üzere çoğu tasavvufi grup, günah işleme hakkını bir hayli önemser hâle geldi. Onlar insanların yeryüzünde yürüyen melekler olmadığını ve Allah'ın insandan tövbe beklediğini savunuyorlardı. Bu yaklaşım ne işe yarar? Sembolik domuz etimizi meşru kılan bir yorumu değil de kutsal kitap ile kurulacak, metinlere tamamen farklı bir gözle bakan "bir ilişki biçimini" üretir. O zaman mesele artık katı şer'i buyruklar meselesi olmaktan çıkıp Tanrı ile ruhsal, manevi, mistik bir ilişki, bir yolculuk meselesi hâline gelir.

Bu iki metodoloji, yani *hiçbir metnin anlamının apaçık ortada olmadığı* ve bizim *kutsal kitapla olan ilişkimizin şer'i olmaktan ziyade ruhani olduğu* yolundaki düşüncenin kabul edilmesi için kişinin Tanrı'ya inanması şart değildir.

Harris: Aha! Bu çok ilginç bir nokta. Kutsal kitabı özgürce yorumlamanın kitabı bir temelini bulmanın kaçınılmaz olduğuna katılıyorum. Ve senin düşünsel sorun ile pragmatik sorun arasında yaptığın ayırım, bu konuşmamızın bağlamında benim de öncelikli meselem. Dini ılımlılığın sorunları hakkında daha önce söylediklerime rağmen, Tanrı'nın varlığı, hatta Kuran'ın Allah kelamı olduğuna inanmanın meşruiyeti konusunda seninle tartışmaya girmeye gerek duymuyorum. Daha önce de belirttiğim gibi, seni desteklemek istiyorum ve senin işinin pratik reform sorununun çözümü için ileriye dönük bir yol bulmak olduğunu anlıyorum.

Öte yandan pratik sorunun çözümünde kat edilecek ilerlemenin hep düşünsel sorundaki ataletle engellenmesinden kaygı duyuyorum. Yoruma bu yaklaşımla varılacak herhangi bir duruş (elbette daha cazip ve

daha modern olsa da) istikrarsız olacak çünkü köktencilik hep yeniden yükselecek. Ve köktencilik herhangi birinin metinlere sıkı sıkıya bağlı kalma dürtüsünü hissettiği ölçüde tekrar yükselme eğilimi gösterecek. Sana şöyle söyleyen birine ne diyeceksin: “Pekâlâ Maajid, benden daha akıllı olabilirsin, ama ben Kuran’ın gerçekten ne buyurduğunu öğrenmek istiyorum. Burada buyuruyor ki kâfirlerden nefret etmeli ve onları korkutmalıyım. Ve onları kendime dost seçmemeliyim. Öyleyse ben sadece buna uygun hareket edip gerisini boş vereceğim.” Kuran ve hadislerin birçok yerinde, en düz okumayı yaptığımızda domuz etini yemeyi açıkça men eden yasağa benzer şeylerle karşılaşırız. Mürtedliği düşün: Bu düşünce suçu üzerindeki kara lekeyi temizlemenin ya da hiç değilse onu cezalandıramaz bir ihlal kılmanın bir yolunu buldun mu?

Nawaz: Evet, biz aslında bu konuda bir yazı yayımladık. Yazıyı ben yazmadım, Dr. Hasan yazdı. *Sunday Times* gazetesinin baş sayfasında İŞİD’e karşı verilen fetvayı görmüşsündür.

Harris: Evet, gördüm. Sen onu yayımlar yayımlamaz ben de sosyal medyada paylaşmıştım.

Nawaz: Evet. Diyeceğim o ki, Dr. Hasan dinden ayrılmak ve inanç özgürlüğü gibi spesifik bir meselede bir yazı yayımladı.¹⁴ Özellikle şer’i savlara baktığımızda bu meseleyi irdelemek, senin sembolik domuz eti meselesini irdelemekten biraz daha kolay. Mürtedliğin suç sayılması diğer hadislerle ve hatta Kuran’ın belli bölümleriyle bağdaşmayan tek bir hadisten kaynaklanıyor. Bu tutarsızlıkla ne yapacağız? İşte bu noktada devreye metodolojiler giriyor.

Eğer biri “Evet ama hadis böyle buyuruyor” derse, o zaman Dr. Hasan gibi biri de çıkıp “İyi ama Kuran da bunu buyuruyor” der. Bu durumda iki farklı şeyi söyleyen iki kaynak var elimizde. Bunları nasıl uzlaştırabiliriz? “Gelin, hepsini bir araya getirip kutsal kitabın ne söylemiş olabileceğine dair daha bütüncül bir anlayışa varalım” yollu daha makul bir yaklaşımı nasıl yaygınlaştırabiliriz? Bu, tabandan ör-

14- U. Hasan, “No Compulsion in Religion: Islam & the Freedom of Belief”, Quilliam Foundation, 2013; <http://www.quilliamfoundation.org/free-publications/>.

gütlenmeyi gerektirir. Müslüman Kardeşler'in ya da 1928'den itibaren Pakistan, Mısır, Suriye ve Irak'ta kendi yaklaşımlarını yaymaya çalışan bütün İslamcı grupların seküler ve demokratik bir dengi olmadığı sürece, Dr. Hasan'ın yazısı bir etki uyandırma imkânına sahip olamayacaktır. Kuran'ı gözden geçirmekten ziyade bu düzeyde bir örgütlenme şu an için elzem olan şeydir.

Benim Pakistan'da yapmaya çalıştığım işlerden biri böyle bir hareketi başlatmaktı. Oradaki demokratik kültürü geliştirme amacını güden köklü bir toplumsal hareket olan Khudi hareketinin başlatılmasına katkıda bulundum. Bunu yapmaya çabalamamızın nedeni sadece pragmatik ihtiyaç değil, aynı zamanda değişimin bir aracı olarak sivil toplum aktivizmine olan içten inancımızdı.

Harris: Kutsal kitabın reformcu yorumunu savunacak bir toplumsal hareketi başlatma ihtiyacı konusunda haklı olduğun tartışmasız bir gerçek. Bununla beraber kutsal kitabın içeriği yine sorun teşkil etmeye devam ediyor. Genellikle Kuran ile hadisler arasındaki çelişkiler giderilmeye çalışıldığında, korkunç emirler (zina edenleri kırbaçlamak) ile onlardan daha korkunç olanları (zina edenleri taşlamak) arasında tercih yapma zorunluluğuyla baş başa kalınıyor. Bu nedenle bütün seçeneklerin kötü olması durumunda yorumların çeşitliliği her yerde deva olmuyor.

Bana öyle geliyor ki Kuran iki temel mesajı içeriyor. Ben bu mesajların reformcu bir yaklaşıma nasıl açılabilceği konusunda senin düşünceni öğrenmek istiyorum; zira görünüşe bakılırsa genel olarak anlaşıldığı hâliyle, söz konusu mesajlar, çoğulculuğa, sekülerizme ve senin benimsediğin diğer her şeye ters düşüyor.

Birinci mesaj kâfirleri şeytanlaştırmaktır. Ne kadar gözlerimi kısam veya başımı başka tarafa çevirsem de kâfirlere karşı beslenen nefret ve korku, Kuran'ın temel bir mesajı olarak görünmektedir. Müslümanlara kâfirlerden dost edinmeyin öğüdü ve Allah'ın Hüküm Gününde kâfirleri rezil edeceği, lanetleyeceği, utandıracağı ve mahvedeceği teminatı veriliyor. Aslında onların bedenleri işledikleri günahlara şahitlik yapacak ve cehennem ateşinde ebediyen yanacaklar. Şurası tartışmasız bir gerçek ki, İslam'a göre, kâfir olmak iyi bir hayattan olabilecek en fena sapmadır. Tabii bu inanış diğer dinlere de yabancı de-

ğildi; gerek Yahudilik gerekse Hıristiyanlık, söz konusu inanışın kendi versiyonuna sahiptir. Fark vurguda yatıyor. İmansızlığın kötülüğü Kur'an'ın neredeyse her sayfasında dillendirilir ve genel hoşgörüsüzlük mesajını dengeleyen birkaç istisna ayete rastlıyoruz; “Dinde zorlama yoktur” (Bakara Suresi, 256) gibi. Ayrıca “nesh” ilkesi vardır ve buna göre daha sonra gelen ayetlerin –genelde daha hoşgörüsüz olan– öncekilerin hükmünü ortadan kaldırdığına inanılır. Benim anlayışıma göre, az önce zikrettiğim ayetin hükmü bu yolla geçersiz kılınmıştır.

İkinci temel mesaj –gerçekte aynı madalyonun diğer yüzü– bu dünyadaki yaşamı açıkça değersiz bulan cennet vaadidir. Elbette bu da sadece İslam’a özgü bir durum değildir ama şehitliğe ve ona ulaşmanın yolu olarak cihada inanmak öncelikle İslami bir olgudur. İslam, imanı savunma uğruna ölmenin cennete gitmenin en emin yollarından biri ve Hüküm Gününde sorgusuz sualsiz doğrudan cennete gitmenin yegâne yolu olduğunu söyler. Bazı kaynaklarda bir şehidin en yakın arkadaşlarından ve ailesinden yetmiş kişiyi de yanında götürebileceği ifade edilmektedir. Öteki dünyadaki sonsuz yaşamın bir açık hava genelevinde geçirileceğini garanti altına alıyor görünen bakireler hakkında söylenenleri hepimiz biliyoruz. Şehitleri ölümden sonra ebedi zevk yaşamının beklediği inancı birtakım insanların neden dürüstçe şu sloganı attıklarını açıklıyor: “Biz ölümü, kâfirlerin hayatı sevdiğinden daha çok seviyoruz.” Bu insanların kurusıkı sallamadıklarını sen de ben de biliyoruz. Şehitliğe hakikaten inanıyorlar; bunun kanıtı yaşamlarını durmadan feda etmeleri veya çocuklarının aynı şeyi yapmasını hiç vicdan azabı çekmeden izlemeleridir.

Biz bu konuşmayı yaptığımız sırada Pakistan'ın Peşaver kentindeki bir okula dehşetli bir saldırıda bulunuldu ve Taliban üyeleri orada 132'si çocuk 145 insanı katletti. Katliamın ayrıntıları tüyler ürpertici; onların üzerinde durmaya niyetim yok ama bu sayıların yansıttığı akıl tutulmasını ve vahşeti anlamak önemlidir. Biz burada öğrencilerinin gözleri önünde bir öğretmeni yakma, eline geçirebildiği her çocuğu kasap gibi kesme ve daha sonra yakalanmadan katliamı doruk noktasına çıkarmak için kendini patlatma emelindeki gençlerden söz ediyoruz. Çoğumuz bir insanın nasıl olur da böyle bir davranışta bulunabileceğini anlamakta epey zorlanıyor. Ve genellikle ancak aklını oynatmışların bu tür şeyler yapabileceğini tasavvur ediyoruz.

Öte taraftan cennete inanmanın sıradan insanları bu türden gadarlıkları işlemeye veya başkalarının zalimliklerine göz yummaya ittiğini uzun zamandan beri düşünüyorum. Örneğin Ali A. Rizvi'nin, Peşaver'deki katliamın ardından bir Taliban destekçisiyle İnternette gerçekleştirdiği konuşmadan yaptığım şu alıntıya bak (Rizvi konuşmayı Urduçadan çevirip notlar ekledi; konuşan kişi Taliban destekçisi):¹⁵

“İnsan hayatı, sadece senin gibi dünyaya düşkün materyalist düşüncüler için değer taşıyor. Bizim içinse bu insan hayatı varoluşumuzun yalnızca minik ve anlamsız bir parçasıdır. Bizim asıl gideceğimiz yer ahirettir. Biz onun var olduğuna inanmakla kalmıyoruz, var olduğunu biliyoruz da.

Ölüm hayatın sonu değildir. O, bu dünyadan çok daha güzel bir dünyada varoluşun başlangıcıdır. Senin de bildiğin gibi, Urduçada ölüm için kullanılan sözcük olan “intikal” son değil, “naklolma” anlamına gelir.

Cennet, kalbi saf olanlar içindir. Bütün çocukların kalbi saftır. Henüz günah işlememişlerdir... [Kâfir] ebeveynleri tarafından henüz ifsat edilmemişlerdir. Biz onların hayatına son vermedik. Aksine, biz onlara cennette yeni bir hayat verdik. Orada hayal edemeyeceğiniz kadar sevinecekler.

Şehitlik mertebelerinden dolayı ödüllendirilecekler. Her şeyden önce biz de onlarla birlikte şehit düşüyoruz. Onların son duydukları söz, tekbir sloganıydı [“Allahu Ekber”].

Yüce Allah'ın kendisi Âli İmrân Suresinde (3: 169-170) onların ölü olmadığını buyuruyor.

Sen bunu asla anlayamayacaksın. Eğer inancın temiz olsaydı onlar için yas tutmaz, aksine, cennete yeniden doğuşlarını kutlardın.

Ben bu tür beyanatları gördüğüm gibi değerlendirmemiz ve bu şekilde düşünen insanların uygarlık için gerçek bir tehlike oluşturduğunu anlamamız gerektiği kanısındayım. Öte yandan buradaki sorun, bu tür düşünce biçiminin kutsal kitaba müracaat edilerek kolayca haklı çıkarılabiliyor görünmesidir. Reformdan geçirilmesi gereken İslami inançları sıraladığımızda en tepede yer alması gerekenlerin kâfirler ve şehitlikle ilgili inançlar olduğunu düşünüyorum.

15- A. A. Rizvi, kişisel görüşme.

Nawaz: Senin gündeme getirdiğin meseleler günümüz Müslümanlarının üzerinde durması gereken ciddi meselelerdir. Ben bunu inkâr edecek veya başımı kuma gömecek değilim. Zaten bu nedenle birtakım çalışmalar yapıyorum, çünkü bu meselelerle yüzleşmek istiyorum. Diğer Müslümanların da aynı meselelerle yüzleşmelerini ve sen ve Ayaan ile yaptığım türden konuşmalar yapmasını istiyorum, çünkü ihtiyacımız olan tam da budur. Ancak bu şekilde önümüzde duran bütün bu sorunları çözebiliriz. Ayaan ile yaptığım Intelligence Squared tartışmasının moderatörlüğünü yapan yorumcu John Donvan, Richmond Forumunda düzenlenen ikinci turda Ayaan’a şu soruyu yöneltti: “Sizin bu tartışmada ne işiniz var? Müslüman bile değilsiniz. Dinden dönmüş birisiniz. Şu hâlde sizin İslam’ı tartışmanızı neden ciddiye alalım ki?” Ben araya girdim. “Doğrusunu isterseniz, hayır, bunu Ayaan’a söylemekle yanlış yapıyorsunuz, çünkü onun bu konuşmada bir rolü var.” Müslüman olmayanları bu meseleyi tartışmadan alıkoyamayız, çünkü herkes –bütün insan soyu– bu meselenin çözümünde yaya kalmamızın sonuçlarıyla başa çıkmak zorunda. Biz Müslümanlar nasıl ki başkalarının dinleri “hak” din değil diye eleştiriyorsak, insanların da bizim dinimizi eleştirmelerine alışmamız gerekiyor. Bazı insanlar dinlerini bırakmayı seçecekler ve biz Müslümanların bunu sineye çekmeyi ve eski Müslümanlara sadece nezaketle değil, aynı zamanda elimizden geldiğince saygıyla davranmayı öğrenmemiz lazım. İslam’ı eleştirmek de herhangi bir düşünceyi eleştirmek de bağnazlık değildir. “İslamofobi” sorunlu ve doğası gereği faydasız bir terim. Neo-Nazi tarzındaki grupların Müslümanlara karşı nefret besledikleri bir gerçek ve bu olgu, kültürel hoşgörüsüzlüğün bir biçimi ama bu asla İslam’ı eleştirmek için konuşma özgürlüğü hakkıyla bir tutulmamalıdır. İslam her şeyden önce bir düşünce sistemidir; eğer onu açıkça tartışamazsak olumlu veya olumsuz yanlarının kabul edilmesini bekleyemeyiz. Velhasıl ben bu meselelerden uzak durmaya çalışan biri değilim. Söz konusu meselelerle yüzleşmek zorundayız.

Biz bu konuşmayı gerçekleştirirken vuku bulan diğer bir trajedi de Fransa’nın Paris şehrinde Charlie Hebdo ofislerine cihatçıların yaptığı korkunç terörist saldırısıydı. Bu saldırı, bir düşünceyi eleştirmek ile belli bir kültürel gruba karşı nefret suçu işlemeyi birbirinden ayırt etmenin önemini ön plana çıkarmaktadır.

Benim görüşüme göre sorgulanamaz hiçbir düşünce yoktur ve her insana saygı gösterilmelidir. Ali A. Rizvi'nin de işaret ettiği gibi, eğer "Sigara içmek kötüdür" diyorsan, bu, sigara içen herkesin kötü insan olduğu anlamına gelmez.¹⁶ Karikatürlerle ırksal nefreti körüklemekten endişe duymak meşrudur, zira hiçbir grup, ırkından dolayı hedef tahtasına oturtulamaz. İşte bu nedenle Yahudi karşıtı karikatürleri sevmiyoruz. Bu, milyarlarca insana esin vermiş güçlü bir düşüncenin ve onun kurucusunun sorgulanmasını susturma amacı taşıyan sansür için öne sürülen "dine hakaret" gerekçesinden tamamen farklıdır. Bu iki hususu birbirine karıştırmamalıyız. Fransa'da yaşanan trajedinin ardından çoğumuz, özellikle de Müslümanların, üzerinde düşünmeleri gereken can alıcı nokta budur.

Şimdi birkaç spesifik örnek verelim: alkol, dinden dönme, kâfirler ve cennet; istersen bunlara sırayla tek tek bakalım. Benim tezime göre *anlamı apaçık ortada olmayan metinlere* odaklanacağım birazdan. Öte yandan aynı ölçüde meselelere *seninle metin arasındaki ilişki* zaviyesinden de bakabilirsin ki bu bakış, daha önce belirttiğimiz gibi, dini, bir şer'i emirler kümesinden ziyade manevi bir yolculuk olarak görür.

İstersen, alkolle başlayalım, çünkü herkes her çeşit alkolün bütün Müslümanlara kesinlikle yasaklandığını sanıyor. Alkol sözcüğünün Arapçadaki karşılığı *hamr*dir. *Hamr*ın ne anlama geldiğine ve yasaklanıp yasaklanmadığına dair öteden beri gelen bir tartışma var. Kuran'ın çok eski bir *tefsiri* (yorum) Sünni İslam içindeki Hanefi mezhebine bağlı İmam Ebubekir el-Cessas'a aittir. Hanefi ekolü ilk tefsir ekolü olduğu için Peygamber'in zamanına en yakın ekoldür.

El-Cessas, Kuran yorumunda *hamr*ın dilbilimsel anlamını uzun boylu tartışır ve neden Hanefilere göre bu sözcüğün lafzi yorumunun sadece üzümden yapılan şarabı yasakladığını açıklar. Bu demek oluyor ki, ilk ekolün fıkıhçılarına göre alkolün şarap dışındaki türlerini tüketmek caizdir –ve ilk Hanefilerin yolundan gidenler için hâlâ caizdir. Hanefiler arasında bu görüş Ebu Cafer et-Tahâvi'ye atfedilir ki, o da sonuçta aynı görüşü doğrudan Hanefi ekolünün kurucusu Ebu Hanife'ye ve onun iki öğrencisi Ebu Yusuf ve

16-http://www.huffingtonpost.com/ali-a-rizvi/an-atheist-muslims-perspective-on-the-root-causes-of-islamist-jihadism-and-the-politics-of-islamophobia_b_3159286.html.

Muhammed'e atfeder. Bu noktada *ben ne kadar dikkatli olsam da kâfi gelmez*, bu görüşü önyargısız bir şekilde söylerken amacım onu desteklemek değil, yetkin geleneksel fıkıhçıların Kuran'ı yorumlamada şaşırtıcı ölçüde esnek davrandıklarını göstermek ve bugün çoğumuzun bilmediği bazı metodolojik yaklaşımlara ışık tutmaktır.

Aslında *hamr* sözcüğünün bu dilbilimsel, lafzi anlamından sapmayı reddederek ve yasağın üzüm şarabından başka içkilere uygulanmasına karşı çıkarak ilk Hanefiler, son derece lafzi olmakla beraber mesnetsiz olmayan bir sav geliştirdiler. İşte bu nedenle, kutsal kitabı yorumlamakta kullanılan fıkhi bir metodolojinin yanı sıra, dilbilimsel bir metodolojinin de bulunduğunu daha önce söylemiştim.

Hanefi ekolü Arapça kutsal kitabı yorumlarken güçlü bir dilbilimsel yaklaşım sergiledi. Bu durum Quentin Skinner'in yaptığı şu tespiti desteklemektedir: Kutsal kitap yorumlanırken, sözcüklerin bugün kazandığı anlamları metne yükleyip geçmişteki anlamlarını göz ardı etmek söz konusu olamaz.

Savını şöyle temellendiriyor. İslam yorum geleneğinde "hükmi karşılaştırma" anlamına gelen ve *kıyas* diye adlandırılan bir ilke var. Hanefilerden sonra fıkıhçılar şöyle dediler: Evet, *hamr* sözcüğünün sadece şarap anlamına geldiğini biliyoruz, ama *kıyas* yoluyla aslında şarabın yasaklanmasının ardında yatan sebebin sarhoşluk olduğunu söyleyebiliriz. İşte bu fıkıhçılar bir mukayese yaparak diğer bütün alkol ürünlerini yasakladılar.

Yalnız şu noktanın altını çizelim; bu fıkıhçılar *hamr* sözcüğünün esasen sadece üzüm şarabı anlamına geldiğini teslim ediyorlardı. Bunun üzerine Hanefiler şu cevabı verdiler: Peki, eğer durum böyleyse, Peygamber'in sahabeleri neden diğer mayalı içkilerden içiyorlardı? Eğer spesifik kanıtla çelişiyorsa hiçbir kıyas geçerli olamaz ve Peygamber'in sahabelerinin yaptıkları spesifik kanıttır. Buna, diğer fıkıhçılar, kendi metodolojik yaklaşımlarında münferit sahabelerin eylemlerinin ilahi bir yetki (izin) taşımadığını belirterek karşı çıktılar ve vesaire.

Harris: Öyleyse sen bu yöntemin inançsızlık ve şehitlik konularında da uygulanabileceğini mi söylüyorsun?

Nawaz: Evet, kesinlikle. Benim verdiğim tek bir örnekti sadece. Ama biraz ayrıntısına girmemin nedeni yorumlayıcı metodolojilerin İslam'ın kutsal kitabını okumada tarih boyunca oynadığı rolün önemine işaret etmektir. Bazı Hanefiler mürtedler için de benzer bir yaklaşımda bulunurlar. Senin atıf yaptığın hadis bir *ahâd hadistir* [Mütevâtir hadislerde şart koşulan kalabalık yerine en fazla üç kişinin Peygamber'den rivayet ettiği hadislerdir -ç.n.]: “Her kim dinini değiştirirse, onu öldürün.” Bazı Hanefiler bunun “mürtedleri öldürün” anlamına gelemeyeceğini çünkü söz konusu hadiste geçen “değiştirirse” lafzının, İslam'dan dönmeyi olduğu kadar İslam'a girmeyi de ima ettiğini savunmuşlardır. Bu hadis lafzi anlamıyla “her kim İslam'ı bırakıp başka bir dine geçerse onu öldürün” demiyor. Buradaki mesele Arapçadaki *din* kelimesinin eşanlamlarından kaynaklanıyor. Bu nedenle bazı fıkıhçılar bu hadisin mürtedliği işaret ediyor olamayacağı görüşündeler.

Bu fıkıhçılar zikrettiğimiz *ahâd hadisi* Kuran bağlamında değerlendirip zorla dine döndürme konusundaki açık yasakla çeliştiği görüşüne vardılar: “Dinde zorlama yoktur.” Bu nedenle söz konusu hadiste geçen “din değiştirmek” tabiri siyasi bir düzenin tarafına geçmek, başka bir deyişle ihanet etmek anlamına gelebilir. Bu durum ilk halife Ebubekir örneğiyle de kanıtlanabilir; nitekim Peygamber'in ölümünden hemen sonra Ebubekir, “Ridde” Savaşları [ridde: Bir Müslümanın İslam dininden çıkması anlamında fıkıh terimi -ç.n.] diye bilinen İsyan Savaşlarında ihanet eden kabilelere karşı savaşmıştır. Bazı Hanefiler söz konusu *ahâd hadisin* aslında mevcut bir otoriteye karşı içeriden askeri ayaklanma başlatmaya kalkışanlarla savaşma yükümlülüğüne veya yurttaşların bir iç savaş ortamında savaşma yükümlülüklerine işaret ettiğini öne sürmüşlerdir. Elbette ben burada bütün Hanefi fıkının günümüzde bir erdem modeli olarak görülmesi gerektiğini savunmuyorum. Bu fıkının büyük bir kısmının kökü ortaçağa dayanmakta. Doğrusu benim göstermeye çalıştığım şey metinsel değişkenliğin doğasıdır.

İstersen, *metinlerin ortada olan apaçık bir anlamı yoktur* yaklaşımını alıp, çetrefil görünen ve demokratik bir toplumla kesinlikle bağdaşmayan başka bir temel dogma ilkesine uygulayalım; söz konusu ilke İslamcıların (geleneksel Müslümanların değil) “İslam idaresinin” vazgeçilmezliğine olan inançları. Böyle bir yapının hangi bakım-

dan kısmen de olsa Avrupa’da ulus devletin ortaya çıkışının modern bir yan ürünü olduğunu enikonu incelemek ayrı bir yazı konusudur. Öte yandan İslamcılar bu ilkelerini desteklemek için kutsal kitaba dayanan belli makul gerekçeler göstermiyor ama doğrusu, göstermeleri gerekir. “Hüküm yalnız Allah’ındır” ve “Allah’ın indirdiğiyle hükmetmeyenler kâfirlerin ta kendileridir” gibi Kuran ayetleri bu bağlamda en sık alıntılanan ayetlerdir.

Yine burada da dilbilimsel bir metodolojiye başvurduğumuzda, bu ayetlerde geçen *hüküm* sözcüğünün orijinalinde “hüküm vermek” mi yoksa “idare etmek” anlamında mı kullanıldığı tartışması gündeme gelir. Dildeki bu ince ayrım işin püf noktasıdır. “İdare etmek” elbette bir “hukuk” olarak İslam’ı toplum üzerinde bilfiil uygulama yükümlülüğünü ima edebilir. Hüküm vermek ise insanları bilfiil “yönetme” peşinde olmayıp bir anlaşmazlığın çözümü için gönüllü olarak size gelen kişiler arasındaki ihtilafı Tanrı’nın buyruklarına başvurarak çözmeyi öngören daha edilgen bir durumdur. Böylece bu ayetlerin *lafzi* anlamı üzerine burada yapılan dilbilimsel tartışma son derece önem kazanır.

Dahası, *şeriatın* bir versiyonunun hukukla uyumlu hâle getirilerek uygulanması gerektiğini günümüzde ısrarla savunan İslamcılara şu eleştiri yöneltilebilir; *şeriat* hükümlerinin büyük çoğunluğu –ceza hukukuyla (*hudud*) ilgili bir avuç hüküm dışında– bu hükümlerin ihlal edilmesi durumunda dünyevi bir cezai yaptırıma sahip değildir. Dolayısıyla şu sav ileri sürülebilir: Müslümanların Allah’ın vahyiyle “yönetilmesi” gerektiği görüşü savunulsa bile bu vahiy, dinin caiz görmediği (*haram* saydığı) şeylerin neredeyse hiçbiri için cezai bir yaptırım şart koşturmuyor, dolayısıyla yasa-dışılık beyanında bulunmuyor. Aslında, sadece bir avuç ceza kanunu (*hudud*) –hırsızın elinin kesilmesi vesaire gibi– için cezai yaptırım şart koşturmak suretiyle metnin, dini açıdan caiz olmayan diğer bütün edimlerin (*haramlar*) -büyük çoğunluğu oluşturan- hiçbir surette sabit bir ceza yasasına tâbi olmadığını ve dolayısıyla *haram* olsa bile yasal olarak kaldığını ima ettiği söylenebilir.

Elbette geriye ceza kanunları (*hudud*) meselesi kalıyor ki, Osmanlı İmparatorluğundaki fıkıhçılar bu meseleyi İmam eş-Şâtibi’nin “Şeriatın niyeti” (*makâsıd eş-Şer’i’a*) ilkesine başvurarak çözmüşlerdir; bu ilkeden birazdan söz edeceğim.¹⁷

17- <http://faith-matters.org/images/stories/fm-publications/the-tanzimat->

Bu yolla mevcut İslami geleneğin dışına fazla çıkmaya gerek kalmadan kutsal olan ve seküler olan tarif edilebilir ve İslamcılar eleştirilebilir. Bu yolla kutsal kitabı yorumlama imkânı, İslamcılarının *sadece kendilerinin* Allah adına konuştuıkları ve O'nun muradının aracıları olduğu yönündeki ısrarlarının altını temelden oyar.

Aynı şey “kâfirlerle” birlikte yaşamak meselesinde de geçerlidir. Arapça *kâfir* sözcüğü İngilizceye genellikle Hıristiyanlık kaynaklı “infidel” diye tercüme ediliyor. Cihatçı hareketlerin, on dokuzuncu yüzyılın İslamcı hareketlerinden önce fazla yaygın olmamasının bir nedeni vardır. Uzun zaman dilimleri boyunca Müslümanlar nispeten ilericiydiler. Elbette bugün bizim çirkin bulacağımız ortaçağ standartlarına göre yaşıyorlardı. Fakat *o zamanın* diğer toplumlarıyla kıyaslandığında, nispeten –dikkat edersen, *nispeten* diyorum– ilericiydiler, bilimi ve matematiği teşvik ediyorlardı. Bu, tarihsel kayıtlarla iyi bilinen bir gerçek.

Öyleyse neden o zamanlar Müslümanların, bulundukları toplumdaki “kâfirler” ile birlikte yaşama konusunda kayda değer sorunları yoktu? Çünkü bu tartışmaları yapıp bitirmişlerdi zaten. Fakat yoruma bilhassa yüzeysel yaklaşımlarıyla günümüz İslamcılar söz konusu tartışmaların bazılarını dirilttiler. Teolojik alanda İbn Arabi adında gayet tanınmış bir Müslüman müfessir, düşünür ve mutasavvıf vardır. Kendisi, sonradan vahdet-i vücud, yani “varlığın birliği” diye bilinecek olan bir görüş ortaya attı. Bu görüş kişinin dini mirası ne olursa olsun, teolojik meselelerde birlik, hakikat ve adaletle evrensel bir yaklaşım üzerinde odaklanıyordu. Daha önce ismini andığımız İmam Eşâri'nin bazı takipçileri, yalnızca İslam'ı doğru kabul edip sırf kibrinden dolayı bilerek reddedenler –şeytan gibi– *kâfir* diye nitelendirilebilir yollu görüşü benimsediler. Hakikati örtmenin bilinçli bir edim olduğu ve hakikati en başta hakikat olarak tanınamış birine bu edimin atfedilemeyeceğini savunmak için *kâfir* sözcüğünün Arapça *lafzi* anlamına –hakikati örten– başvurdular. Bununla ilişkili bir görüş de İmam eş-Şâtibi ortaya atmıştır: “Şeriatın niyeti” (*makasid eş-Şeri'a*). Bu görüş de dogmaya değil, değerlere odaklanır ve bu değerleri kişinin teolojik mirası ne olursa olsun, hukuk meseleleri kapsamında ele alır.

Teoloji ve kutsal kitapla ilgili bu görüşlerden çıkan sonuç şudur:

Önemli olan, kişinin sahip olduğu değerlerdir, yoksa kişinin değerleri içinden çıkarttığını iddia ettiği kutsal metinler değil. Girişte yaptığın yorumlarda, eğer bu tür evrensel değerler kutsal kitabın dışında mevcutsa, o zaman bu, diğer kutsal kitaplar için de geçerli olur demiştin; bu durumda bu değerleri ortaya çıkaranın illa kutsal kitap olması gerekmez. Öyleyse işin aslı nedir? Bence insanın yüceltmeye yönelik eğilimini ve maneviyatın oynayabileceği rolün yanı sıra dinin oynadığı evrimsel rolü de tanımak önemlidir. Öte yandan ben şahsen insanların değerlerine odaklanıyorum, o değerlerin kaynağı olduğunu iddia ettikleri dini mirasa değil.

Harris: Bu yorum kaynaklarını öğrenmiş olmama sevindim, ama aşırı güler yüzlü görünen bir İslam tarihi anlatımına kısa bir itirazda bulunmam gerek. Elbette insanlık tarihinin büyük bir kısmında kan gövdeyi götürdü; bu noktada İslam tek örnek değil. Öte yandan Müslümanların zafer gösterisinin ve hoşgörüsüzlüğünün modern zamanlara özgü olduğunu öne sürmek yanıltıcı olur. Modern İslamcılığın Avrupa faşizminden bir iki numara öğrendiğini biliyorum, ama Müslüman ordular 1683'te Viyana kapılarında durdurulduklarında dünya bin yıllık bir cihada tanık olmuştu; bu cihat sayesinde İslam, Portekiz'den Kafkasya'ya, Hindistan'dan Sahra-altı Afrika'ya kadar yayılmıştı. İslam esasen tebliğ yoluyla değil de fetih yoluyla yayılmıştır. Kâfirler İslam'a dönmeye zorlanmış, dönmedikleri takdirde de öldürülmüştür. "Ehli kitap" olanlara -Yahudiler ve Hristiyanlar- koruma vergisi (*cizye*) ödeme şartıyla zimmet altında yaşama seçeneği sunulmuştu. Nitekim Müslüman tarihçiler katledilen, köle olarak alınan ve sürgüne gönderilen kâfirlerin sayısını ince ayrıntılarıyla aktarırlar.¹⁸

Görünüşe bakılırsa, bu konuların çoğunda hakikaten değil de siyaseten doğru olan söylence, tarihin yerini almaktadır. Haçlı Seferlerini düşünelim. Haçlılar genellikle barbar saldırganlar, Müslümanlar da onların oldukça kültürlü mağdurları olarak lanse edilir. Fakat Haçlı Seferleri esasen 300 yıllık cihada bir *tepkiydi* (Haçlılar, İslam öğretisinden haberdar olsun ya da olmasın). Müslümanların Avrupa içlerine kadar girmelerine, Doğu Hristiyanlarına zulmetmelerine ve Hiris-

18- Bu konudaki bazı materyaller için Andrew G. Bostom'un *The Legacy of Jihad* adlı kitabına bakınız.

tiyanlığın kutsal yerlerine saygısızlık göstermelerine bir tepkiydi bu. Ve çok az insan, Haçlıların birinci sefer dışındaki bütün seferlerinin başarısızlıkla sonuçlandığını hatırlar.

Her ne kadar Haçlı Seferleri hiç kuşkusuz dinsel kabileciliğin bir ifadesi olsa da kutsal savaş fikri Hristiyanlık içinde sonradan çıkmış, merkeze değil çevreye ait, birçok bakımdan kendisiyle çelişen ve İsa'nın hayatı ve öğretileriyle neredeyse hiçbir bağlantısı olmayan bir gelişmedir. Fakat aynı şey İslam'da cihadın konumu için söylenemez.

Keza Endülüs'ün yere göğe sığdırılamayan barışı da büyük ölçüde uydurma bir masaldır, ilkin Sir Walter Scott, Benjamin Disraeli ve zirve noktasındaki İslam uygarlığını romantikleştiren diğer yazarların romanlarında sunulan bir masal bu. Birkaç saray mensubunun ve şairin deneyimleri bir yana, eğer İslam idaresi altındaki hayat Yahudiler için hep iyi idiye, ancak ortaçağ Hristiyan âleminin en canî dönemlerine kıyasla iyiydi. Senin de işaret ettiğin gibi, bu tür kıyaslamalar yapabiliriz; ama genel hatlarıyla gerçek şu ki o dönemde dinsel ahmaklık ve şiddet yüzünden katiyen nefes alamayan bir dünya vardı.

Rica ederim, beni yanlış anlama. Ben Batıyı sütten çıkmış ak kaşık olarak resmetmiyorum. Emperyalizm çağından, özellikle köleciliğin uygulanmasından itibaren Batı, hesabını vermesi gereken çok şey yaptı. Öte yandan senin de bildiğin gibi, Müslümanlar da Afrika'da köleliği uyguladılar ve Batılı köle tacirleri onlardan çok şey öğrendi. İşin doğrusu Müslümanlar, Beyaz Hristiyan Avrupalıları düzenli şekilde köleleştirmişlerdir. Yüzyıllar boyunca Akdeniz bölgesindeki herhangi bir yere yolculuk etmek veya orada yaşamak Barbar korsanlar tarafından yakalanıp köle olarak satılma tehlikesini barındırıyordu. On altıncı ve on sekizinci yüzyıllar arasında bir milyonu aşkın Avrupalının, Müslümanlar tarafından köleleştirilip Kuzey Afrika'da çalışmaya zorlandığı söylenmektedir.

Bütün bunlar bir yana, ben bu tarihe takılıp kalmanın bir faydasının olmadığını düşünüyorum, çünkü biz bugünün dünyasıyla ilgilenmek zorundayız. Öte yandan kâfirlere duyulan nefretin ve cihadın, modern olgular olduğu yönündeki görüşü kabul etmiyorum. Senin de bildiğin gibi, çoğu insan bu iddiayı savunuyor; çünkü İslam dünyasında şahit olduğumuz bütün o şiddetten, hatta her nedense Sünnilerle Şiiler arasındaki ölümcül çatışmadan bile Batı'yı ve İsrail'i sorum-

lu tutmak istiyor. Fakat anlamamız –ve diğer milyonlarca insana da anlatmamız– gereken husus; meseleyle ilgili diğer tarihsel ve siyasal faktörler ne olursa olsun, Hıristiyanlıkta İsa’nın dirilişi ne kadar tartışmalı bir konuysa, silahlı cihadın kutsallığı ve şehitlik gerçeğinin de İslam’da o kadar tartışmaya açık konular olduğudur. Milyonlarca Müslümanın şehadet yemini içmesi veya Mekke’ye hacca gitmesi bir tesadüf değildir. Keza 2015 yılında kafası kesilen kâfirlerin ve mürtedlerin korkunç kamera görüntülerinin İslam dünyasında pornografinin popüler bir türü hâline gelmesi de tesadüf değildir. Bu tüyler ürpertici katliam yöntemi de dâhil olmak üzere, bütün o uygulamalar kutsal kitaptan açık destek bulmaktadır.

Bir Çıkış Yolu Bulmak

Nawaz: Tarih hakkındaki sözlerin yanlış değil ama bence eksik. Benim niyetim, ortaçağ döneminde vuku bulmuş barbarlığı inkâr etmek veya mazur göstermek değil. Hangisi birinci sırada geliyor, cihat mı, yoksa Hıristiyan işgali mi yollu bir tartışma açarak suçu karşı tarafa atma derdinde değilim. Tarih boyunca çoğu imparatorluk başka toprakları fethedip yağmalamak için dini kullanmıştır. İslam, kısmen, emperyalist bir dava olarak gelişip serpilmiştir. İslam'ın bazı unsurları geç antik dönemin emperyalizminin varsayımlarından beslenmiştir. Evrensel bir hilafet rüyası, geç dönem Roma'nın evrensel bir Hıristiyan imparatorluğu fantezisinin bir türevidir. Açıkçası bunun bizim meselemizle fazla bir ilgisi yok. Ben burada kesinlikle modern İslamcılığın ve cihatçılığın yükselişinde suçu Batıya ya da İsrail'e atmaya çalışmıyorum, her ne kadar sömürgeciliğin bunda hiçbir surette rolünün olmadığını söylemek bariz gülünç olsa da. Ben *göreceli* bir noktayı aydınlatmak için tarihe başvuruyorum.

İslamcıların ve cihatçıların Müslüman olmayanlarla birlikte yaşamayı reddetmesi bugün geçmişe *göre* daha kötü bir boyuttadır. Irak'taki IŞİD'in sırf kendinin dar "ehli kitap" tanımına uymadıkları için Yezidi erkekleri öldürüp kadınlarını topluca köleleştirmek istedikleri ortada. Öte yandan bugün Irak diye bilinen ülkede asırlarca Müslümanlar çoğunlukta; yine asırlarca Hindistan, Müslümanlar tarafından yönetildi. Buna rağmen birinci vakada Hıristiyanlar ve Yezidiler toplu katliamdan geçirilmeden azınlık olarak yaşadılar; ikinci

vakadaysa Hindular çoğunluk olarak kaldı. Cihatçıların himaye edilmiş (eğer sahiden öyleyse) Yahudiler ve Hıristiyanlar dışındaki hiç kimseyle uzlaşmama eğilimi bizim en fena ortaçağ önyargılarımıza modern bir dönüş niteliğindedir.

İmam el-Eşari'nin takipçilerinin ancak kötü niyetli ve kibirli bir reddin *kâfir* etiketini hak ettiği yönündeki düşünceleri ve İbn Arabi'nin görüşleri, doğrusu, pratikte *kâfir* kavramını yürürlükten kaldırıyor. Ben bu tartışmaların büyük ölçüde çözüldüğü kanısındayım; fakat çeşitli ideolojik, sosyo-ekonomik ve postkolonyal sebeplerden dolayı bunlar yeniden hortluyor.

İstersen sana göre Kuran'ın ikinci temel mesajına, cennete değilim. Ali A. Rizvi'ye büyük saygı duyuyorum. Keskin zihninden ve meselelere titizlik göstererek mantıkla yaklaşımından şahsen istifade ediyorum. Onun Taliban destekçisinin sözlerinden tercüme ettiği ve senin az önce naklettiğin alıntı aslında benim aydınlatmayı amaçladığım, dine yaklaşımdaki basit yüzeysel kesinliğin (mutlaklığın) mükemmel bir örneğidir. Bu kahredici kesinliğe karşı çareміz, Taliban destekçisinin cennet, cehennem ve insanları öbür tarafa gönderme konusundaki yaklaşımının tek doğru yaklaşım olduğunu aynı kesinlikle kabul etmek olamaz.

Eskiden kalan yazılarının günümüzde Vahhabiliğin canlanışına yol açtığı söylenen en üretken ve fakat adı (kötüye) çıkmış fıkıhçılardan biri İbn Teymiye'dir. Onun en parlak öğrencisi İbn el-Kayyim el-Cevziyye cennet ve cehennem fikri üzerinde epey kafa yormuş ve - sıkı dur- şu akıl yürütmeyi yapmıştır: Biz hem sonsuz derecede merhametli bir Allah'a hem de cehennemde sonsuza dek sürecek cezaya inanıyoruz. Fakat Allah nasıl olur da hem sonsuz derecede merhametli hem de aynı derecede intikamcı olabilir? Bu saçma gibi görünüyor. Bunun üzerine el-Kayyim cehennemın aslında sonsuz olmadığı görüşünü benimsemiştir. Kuran'da Allah'ın kimi ayetlerde "ebedi" cehennem ateşini tasvir edişinden hemen sonra gelen "Allah'ın dilemesi hariç" ve "her şeyin sonu vardır, O'nun merhameti hariç" gibi uyarıların üzerinde özellikle durmuştur.

Ben bu noktada da bu yaklaşımlardan herhangi birinin geçerliliği meselesine girmek istemiyorum. Senin bana sunduğun her sorunlu metin için ölçülü yaklaşım en iyi seçimdir. Herhangi bir verili konu

birçok yoruma açıktır, bu da demektir ki *tek doğru* yorum yoktur. Eğer bu hususu anlayabilirsek, o zaman farklılıklara saygı göstermemiz gerektiği sonucuna varırız; bu da bizi demokrasiye, sekülerizme ve insan haklarına götürür. İşte bizim genel olarak din bahsinde benimsememiz gereken yaklaşım budur. Elbette bu yaklaşım ancak ve ancak bizim muhaliflerimiz konuşmaya hazır olduklarında işleyebilir. “Çocukları cennete göndermek için” onları kasten hedef alıp topluca katliamdan geçiren o terörist gruplar, bizim küresel uygarlık mutabakatımızın olanca gücüne toslayıp bozguna uğramalıdır.

Harris: Pekâlâ. Bu sözlerin bana cesaret verdi, her ne kadar ayrıntılara baktığımda çoğu zaman yılgınlığa kapılsam da. Söz gelimi İŞİD’e karşı çıkarılan, Britanyalı bazı imamların imzaladığı, ikimizin de sosyal medyada paylaştığımız fetvadan söz ettin. Elbette ben bu tür girişimleri takdire şayan buluyorum. Fakat beni asıl etkileyen şey bu girişimlerin İslam öğretisi içindeki temelinin çok zayıf olmasıdır. Mesele ahitlere ve anlaşmalara bağlı kalmaya indirgeniyor; bunu inancını savunmak için koz olarak kullanabilecek herhangi bir ciddi Müslüman olabileceğini hayal edemiyorum. Söz konusu fetva aynı zamanda Babürleri ve Osmanlıları İslam’daki hoşgörünün tarihi örnekleri olarak anıyor. Tarihin yanlış aktarılmasına dair –örneğin Osmanlılar milyonlarca Hristiyanı (Ermeni, Süryani ve Rum) katlederek bir soykırım işlemişlerdir– önceden belirttiğim kaygılarım bir yana, beni asıl kaygılandıran nokta, böyle bir örnek doğru olsa bile, senin de bildiğin gibi, dini şiddet için bolca gerekçe sunan Muhammed örneği kadar ikna edici değildir.

Dolayısıyla bu fetva, hiç fetva olmamasından iyi olsa da benim bahsettiğim sorunun bir göstergesidir. Reformcular ya öğretide olmayan örneklerle, yani Müslümanların kitaplarının buyurduğundan daha iyi davrandığı vakalara bel bağlıyorlar ya da bazen netameli imarlarda bulunan, ahitlere ve anlaşmalara bağlılık gibi düsturları dile getiriyorlar. Müslümanların sürekli şunu dediklerini duyuyoruz: “Evet, dinimiz anlaşmalara bağlı kalmayı emrettiğinden bizler İngiltere yasalarına uymalıyız.” Fakat bu insanların çoğu yasaların *değişmesini* istiyor; aslına bakarsan, çoğu Britanya’da *şeriatın* ilan edilmesini istiyor. Yetersiz hoşgörü gösterileri çoğu zaman fevkalade çirkin bazı gerçekleri örtüyor ve kişinin zihnini *takiyye* ilkesinin güdümüne so-

kuyor; bu ilke Müslümanları, amaçlarına hizmet ettiği müddetçe kâfirlere yalan söylemeye teşvik ediyor. Umarım sen bu konuda beni aydınlatırsın. Fakat sen bunu yapmadan önce, ben sana gayrimüslim bir ortamdan başka bir örnek vereceğim, dindarlarla konuşmanın bazen ne kadar tuhaf noktalara varabileceğini göstermek için.

Bir keresinde katıldığım bir düğünde damadın yakın bir arkadaşıyla tanıştırmıştım. Sohbet ilerleyince adamın bir Ortodoks Yahudi olduğunu anladım. Muhabbetin uygun bir yerinde ona şöyle dedim: “Levililer, Tesniye ve Çıkış’ta anlatılan onca barbarlık hakkında ne düşünüyorsun? Söz gelimi bir kadının gerdek gecesinde bakire olmadığı ortaya çıkarsa ne yaparsın? Onu gerçekten babasına verip ölene kadar taşlatır mısın?”¹⁹ Bu biraz acımasızca geliyor. Ve bence arkadaşımızın evlendiği şu kadın gayet hoş biri.”

Bunun üzerine karşımdaki kişi, vahşice *görünen* bu kuralların zamanının şartlarına göre anlaşılması gerektiğine dair hahamvari la-kırdıya başladı. Şunu söylememe de gerek yok tabii; bunların bugün uygulanmadığını da vurguladı. Aslında bu kuralların sadece bir Sanhedrin –Roma zamanından beri var olmayan dini bir yüksek mahkeme– kurulduğu zaman uygulandığını vurguladı.

“Peki.” dedim, “Mesih geri dönüp –ki sen dönmesini kesinkes bekliyorsun– Sanhedrin’i tekrar kurarsa ne olacak? O zaman ne yapılacak?”

Bu sözüm üzerine köşeye sıkışmış teokratın acınası gülüşüne tanık oldum. “Bu çok ilginç bir soru.” dedi. Verebileceği ilgi çekici, hatta makul bir cevabı yoktu. Sadece Mesih’in geri dönüp Sanhedrin’i yeniden kuracağını, ondan sonra da evet, eşcinsellerin, zina yapanların, cadıların ve şabata riayet etmeyenlerin öldürüleceğini ve Eski Ahit’te geçen diğer bütün barbarca buyrukların hayata geçirileceğini anlattıktan sonra, bunun hikmetini bizim gibi fanilerin anlayamayacağını sözlerine ekledi.

Ben karşımdaki bu kişinin neresine kusmam gerektiğini düşünürken, o, dininin son bir savunmasını yapmaya kalkıştı: “Bunun gibi şeylerin Mesih’in huzurunda ve yerli yerince kurulmuş bir Sanhedrin’in nazarında ne feci bir iğrençliği –ne fena bir *sapkınlığı*– temsil ettiğini anlamıyorsun.” Gerçekten de anlamıyordum.

Bu türden karşılaşmalar beni, özenle seçilmiş kelimelerden oluşan

19- Tesniye 22:13-21.

beyanların ardında tam anlamıyla ne olduğunu öğrenmeye sevk etti. Ve benim buradaki endişem şu ki; sosyal medyada paylaştığımız, ahitlere ve anlaşmalara uymayı öngören fetva benzeri fetvalar çıktığında, teokrasi yılanı gölgede bir yerde saklanıyor olabilir. Korkarım, eğer gidişat değişir de çoğunluğun Müslümanlardan oluştuğu bir hükümet kurulursa, o zaman bütün o hoşgörü numaraları yok olacak ve biz gerisin geri yedinci yüzyıla döneceğiz.

Nawaz: Evet, bu haklı bir endişe. Benim vakfımın tutarlılık konusunda sicili temiz, sadece benim doğup büyüdüğüm Britanya’da değil, aynı zamanda Pakistan’da ve halkının çoğunluğunun Müslüman olduğu diğer ülkelerde de. Biz sorgusuz sualsiz şu fikri savunuyoruz: Yeryüzündeki hiçbir zümre dinin verili bir yorumunu toplumun geri kalanına dayatma hevesinde olmamalıdır.

Senin sözünü ettiğin *takiyye* bir Şii kavramıdır. Dünya Müslümanlarının %80’ini oluşturan Sünniler için geçerli değildir. Aslında bu kavram Sünnilerce zulme uğradıkları için Şiilerin geliştirdiği ve onlara özgü bir kavramdır. Ne yazık ki günümüzde Pakistan da zulüm altında. Bu *takiyye* kavramının Sünni inanış içinde bir benzeri yok. Sünnilerin yalan söylemesinin caiz olduğu tek durum, savaş veya baskı altında olma durumudur. Bununla birlikte her ülke savaş propagandasına başvuruyor, ama bu başka bir tartışma konusu.

Harris: Ben herhangi bir Sünni cihatçının veya İslamcının bütün küffara karşı savaş hâlinde olduğunu öne sürerek kandırmacasını haklı çıkarabileceğini zannediyorum, dolayısıyla sorun çözülmüş değil galiba.

Nawaz: Bence üzerinde öyle uzun boylu durmayı gerektirecek bir mevzu değil bu çünkü ben şu anda *takiyyenin* ne olduğunu açıklarken de *takiyye* yapıyor olabilirim. Önemli olan, güvenilir muhatapların seninle, Ayaan ile ve başkalarıyla bu tür konuşmalar yapmasıdır çünkü *takiyye* ister Şii isterse de Sünni bir kavram olsun fark etmez, birine güvendiğin zaman onun söylediklerine kulak kabartman çok daha kolaylaşır. Bu tür ilişkileri kurmak ancak çok çalışıp herkesin çıkarını en iyi şekilde gözetmekle mümkün olabilir.

Söz konusu fetvaya gelince, basında manşet olsun diye –ki oldu da–

gayet bilinçli yazıldığından kutsal kitaptan kanıtlara başvurulmadı. Fazlasıyla teolojik bir yazının Londra'daki *Sunday Times* gazetesinin baş sayfasına çıkamayacağını tahmin edebilirsin. Bununla beraber Dr. Hasan'ın diğer yazılarını okumanı tavsiye ederim. Yurttaşlık üzerine yazdığı yazıda, ortaçağda "ehli kitap"tan alınan ve *zimmet* diye tabir edilen kelle vergisine dair anlaşmazlığı giderdi.²⁰ Teolojik akıl yürütmeyle *zimmet* kavramını modern yurttaşlık bağlamına taşıdı.

Söz konusu fetva fazla ayrıntıya girmiyor ama arka planda bu düşüncelerin çoğuyla ilgili kayda değer pek çok çalışma yürütülüyor. Britanya'da ya da Avrupa genelinde anlaşmalara uyma ve sorumlu yurttaş olma fikri, Dr. Hasan'ın bu uzun yazısına kaynaklık eden bir araştırmaya dayanmaktadır.

Dr. Hasan söz konusu fetvada Osmanlılara ve Babürlere işaret ederken, Sünni ve Şii İslam içindeki bütün fıkhi düşünce ekollerinin üzerinde uzlaştığı yerleşik bir ilkeye başvuruyor: *icma*, yani Müslümanların aynı hükümde birleşmeleri ilkesi. Halkın çoğunluğunu Müslümanların oluşturduğu ülkelerin hepsinin Birleşmiş Milletler'e katılmış olması bir *icma* örneğidir. O zaman şöyle denebilir: Müslümanlar insan haklarına saygı gibi konularda Birleşmiş Milletler'e verdikleri sözleri tutmakla yükümlüdürler.

Söz konusu fetvanın çok belirgin üç faydasının olduğunu düşünüyorum. Birincisi, az önce senin de belirttiğin pratik kabul; hiç fetva olmamasındansa bir fetvanın olması iyidir, çünkü öbür türlü IŞİD tarafından avlanmaya müsait gençler, İslam âlimlerinin sessizliğini, bu örgütün işlediği tiksiniç suçlara bir tür onay vermek olarak değerlendireceklerdir. Bu nedenle IŞİD'i kınayan bir fetvanın olması hiç fetva olmamasından iyidir.

Bununla birlikte Dr. Hasan'ı bu işe eğilmeye yüreklendirdiğimde bir noktayı da vurgulamadan geçmedim. Ona yaptığım tavsiyede fetvanın sadece kınamayla yetinmemesi gerektiğini belirttim. Sanırım sen CNN kanalında benimle yapılmış bir röportajı sosyal medyada paylaşmıştın. O röportajda senin ölümü hak etmediğini söylediğim için ne senin ne de başka birinin bana teşekkür etmesi gerektiğini söylemiştim. Çıtamız bu kadar düşmüş işte. Bir Müslümanın IŞİD'i kı-

20- U. Hasan, *From Dhimmitude to Democracy: Islamic Law, Non-Muslims and Equal Citizenship*, Islamic Reform Series 3 (Londra, Quilliam, 2015).

nadığını duyduğumuzda sevinir hâle geldik, oysa el-Kaide bile onları kınıyor. İŞİD’i kınamak “ılımlılığın” tanımını olmamalı. Bu nedenle Dr. Hasan’a, fetvanın daha ileriye gitmesini ve bizim medeni görevimiz olan kötülüğü kınamanın bir parçası olarak İŞİD’in arkasındaki ideolojiye karşı çıkmak gibi aktif bir sorumluluğu Müslümanların sırtına yüklemesi gerektiğini söyledim. Günümüzde Müslümanların İslam’ı başkalarına dayatma fikrine tamamen karşı çıkmakla mesul olduklarını savundum çünkü başkalarına İslam’ı dayatmak sadece Müslüman olmayanlara değil, aynı zamanda İslam’a ve Müslümanlara da zarar vermektedir. Zaten söz konusu fetva da bu görüşü yansıtmaktadır.

Söz konusu fetvanın ikinci faydası, sorumsuzca bir şey yapmaya niyetlenen ama son anda şüpheye düşen birine, niyetinden cayma şartı sunmasıdır. Şunu akıldan çıkarmayalım ki, biz burada seküler hümanist söylemden etkilenmeyen insanlardan söz ediyoruz. Bu insanlar sadece dini bakış açısıyla düşünürler; sen bunu zaten Ortodoks Yahudi hahamların yanı sıra başkalarıyla yaptığın konuşmalardan bilirsin. Çevrendeki herkesi bombayla patlatıp tek yönlü biletle dosdoğru cennete gideceğine inanmak, bu inanıştan yüzde yüz emin olmayı gerektirir. Potansiyel intihar bombacısının içine yüzde bir oranında bile bir şüphe tohumu ekebilirsek onu durdurabiliriz.

Üçüncü faydaya gelince, söz konusu fetva topluma güven ve teminat vermektedir. Günümüzde toplum içindeki bazı kimseler haklı olarak Müslümanlara bakıp “Neden İŞİD’i kınamıyorsunuz? Gazze’deki zulmü gür sesle kınarken, niçin İŞİD’i kınamıyorsunuz? Yoksa bu örgütün üyelerine içten içe sempati mi duyuyorsunuz?” diye soruyorlar.

Harris: Buna tamamen katılıyorum ve o cephede binlerce fetvaya ihtiyacımız var. Bence tartışmamız gereken başka bir mevzu da muhafazakâr İslam, İslamcılık ve cihatçılığın sorunlarıyla içtenlikle yüzleşmek ile “Batı, İslam ile savaş hâlinde” söylemini beslemek arasındaki gerilim. İtiraf etmeliyim ki, ben de zikrettiğim söyleme sık sık gayet aleni katkıda bulundum. Elbette ne zaman “İslam’ın sorununu” sesli düşünsem, Kuran ve hadislerin az çok lafzi (sen buna “yüzeysel” diyebilirsin) okumasından bahsediyorum. Ve bizim bütün (hatta çoğu) Müslümanlarla savaş hâlinde olmadığımızı vurgulamaya özen gösteriyorum. Fakat bana öyle geliyor ki, insan bu konuda ne kadar dikkatli

konusursa konuşsun, bizim bu konuşmada daha önce tartıştığımız iki faktörden kaynaklanan bir Müslüman algısı sorunuyla karşılaşılıyor. Birinci faktör kimlik (özdeşleşme) sorunu: çoğu Müslüman, görüşleri ve yaptıkları ne kadar barbarca olursa olsun, sırf Müslüman olduğu için, diğer Müslümanlarla dönüşümlü (ve dinin güdümünde) bir dayanışma duygusu taşıyor. İkinci faktör ideoloji sorunu: son derece esnek ve reformist okumanın dışında yapılan bir kutsal kitap okuması barbarlardan yana, onları haklı çıkarıyormuş gibi görünüyor.

Bu iki faktörün sonucu olarak cihatçılara karşı yapacağımız herhangi bir eylem –İŞİD’i bombalamak, Usame Bin Ladin’i öldürmek vesaire– aşırı uç örgütlere katılımı artıracığa ve Batıya karşı daha yaygınlaşmış bir öfkeyi körükleyeceğe benziyor. Eylemlerimiz ne kadar nokta atışı niteliğinde veya iyi niyetli olursa olsun, birtakım Müslümanlar, İŞİD ve el-Kaide gibi örgütlerin bütün insanlığın düşmanları olduğunu kabul etmek yerine, kâfir saldırganlara karşı dinlerini savunma vaktinin geldiği kanısına varacaklardır. Burada da onların gerçeği görememeleri iki faktörden kaynaklanıyor: birincisi kendi Müslüman “kardeşlerini” öldüren veya boyunduruk altına alan gayrimüslimlerle aynı safta yer almak Müslüman için bir tabu niteliğinde; ikincisi de İŞİD ve el-Kaide gibi gruplar İslam inanışının çok lafzi ve dolayısıyla inandırıcı yorumlarını benimsiyorlar. Söylemeye bile gerek yok, önümüzde bir de yan hasar sorunu var ki, gayet anlaşılabilir nedenlerle kaçınılmaz olarak düşman üretiyor.

Bu tespitler ışığında, giderek büyüyen küresel cihadı durdurmak, mümkünse kökünü kurutmak ve İslamcılarla tutucuları siyasi ve kültürel olarak marjinalleştirmek için ne yapmamızı önerirsin? Yeri geldiğinde askeri harekâta bulunulacağı zaman Müslüman devletlerle işbirliği yapmamız gerektiğine şüphe yok. Fakat işbirlikçilerimizin olmadığı durumlarda nasıl hareket etmeliyiz?

Nawaz: Sözlerinin çoğu zaman bu “medeniyetler çatışması” söylemine katkıda bulunduğunu itiraf etmeni takdirle karşılıyorum. Herhangi bir konuşmacıdan sadece duymayı beklediği sözleri dinleme eğilimi çoğu insanın doğasında var. Konuşmacının sözlerini dinlemeyi bırakıp onun yerine konuşmacıdan söylemesini bekledikleri sözlerle tepki gösteriyorlar. Bu benim başıma her zaman geliyor. Ve sanırım senin başına

da birkaç kez gelmiştir. Kendini savunurken bu tepkiden her defasında kurtulamıyorsun, ama bizim işimiz özenle seçilmiş sözlerle bu tepkiyi en aza indirmeye çalışmak; netice itibarıyla sana teşekkür ederim.

Müslüman kabileciliğin ve basit yüzeysel lafızcılığın birleşerek “ötekine” karşı genellikle düşmanca bir yaklaşım doğurduğu yönündeki tespitinde haklısın. Sonuçta bu, siyasi olarak Sovyetler Birliği’yle bir tutulan Arap sosyalist (*Baas*) rejimlerde Amerika’ya karşı on yıllarca yürütülen solcu düşmanlığın üstüne gelen İslamcı kutuplaşmayla yıllarca körüklendi.

Kültürel kimlik kalıplarının baştan sona gözden geçirilmesi ve kutsal kitaba reformcu bir yaklaşım gerekiyor. Kimlik kurucu bir ilke olarak insanlıkla ve bir temel olarak insan haklarıyla başlamalı işe. “Benim insanlarım” dediğim insanlar, ne kadar barbarlık yaparsa yapsın, sırf Müslüman olduğu için bir kişiyi içermemeli. “Benim insanlarım” insanlardır ve sonra etnik kimliği, cinsiyeti, cinsel yönelimi ve dini ne olursa olsun benim çeşitli kültürel referanslarımı ve insan hakları değerlerimi paylaşan kişilerdir. Bunun ötesinde, “benim insanlarım” basitçe benim evim dediğim toprağı paylaşan insanları, komşularımı içerir. Bu noktada İslam’daki *ümme*t kavramının yeniden değerlendirilmesi gerekiyor. Bugün çoğu Müslüman, *ümme*ti yalnızca diğer Müslümanlardan oluşan bir topluluk olarak görüyor. İşte kabilecilik de burada başlıyor. Öte yandan yine metinlere daha uyarlamacı bir bakışla bakarsak şunu görüyoruz; Peygamber’in kendi idaresi altında yaşayan toplulukların haklarını ve görevlerini düzenleyen Medine Sözleşmesi adlı vesikayı kaleme alırken kendi *ümme*t tanımına gayrimüslimleri de dâhil ettiği rivayet edilir. Bu noktada yurttaşlığın doğası, *ümme*t, Müslümanlar ve gayrimüslimlerin bir arada yaşaması gibi konuları ele alan Dr. Hasan’ın kitapçığını okumak faydalı olacaktır.

Kutsal kitapla ilgili sözünü ettiğim reform, kendi görüşlerinin tek doğru görüş olduğundan mutlak emin bir hâlde metinlere yüzeysel – ama inandırıcı – yaklaşımlara karşı çıkmayı gerektiriyor. Nitekim ben de seninle olan diyalogumda bunu yapmaya çalışıyorum.

Sözü İŞİD örgütüne getirecek olursak, bu belanın askeri ve kültürel olarak bozguna uğratılması gerekiyor. Allah adına konuştuğundan bu kadar emin bir grubun hakkından ancak tam bir hezimet gelebilir. Tüm dünya düzenine karşı zafer kazanacağını iddia edebilen İŞİD ör-

güt olarak, onların asker toplayan en büyük çavuşudur. Bu örgüt Allah'ın bütün zorluklara rağmen onların yanında olduğunu güya onlara "kanıtlıyor." Onların yenilgiye uğratılması, İŞİD'in başka bir şeyin değil de, ortaçağ ahlaksızlığının sözcülüğünü yaptığını dünya Müslümanlarına gösterecek. Öte yandan onları askeri bir yenilgiye uğratmak yalnızca kısa vadeli başarımız olacaktır. Bu yenilgiye, onların savundukları şeyi kültürel olarak da yenilgiye uğratmak eşlik etmeli. İşte işin zor kısmı da bu, çünkü İŞİD bir boşluktan nemalanıp serpildi.

On yıllar boyunca İslamcı ideoloji, Müslümanların siyasi eylemciliğinin tabanında iltihap topladı. Eğer siyasi ifadenin geçerli bir biçimi olarak İslamcılık dünya genelinde çok sayıda genç Müslüman tarafından kabul görmemiş olsaydı İŞİD de ortaya çıkamazdı. İşte bu nedenle İŞİD'i kınamakla veya askeri olarak yenilgiye uğratmakla yetinmek asla derdimize deva olamaz. Nitekim geçmişte el-Kaide'yi askeri yenilgiye uğratmaya odaklı çabaların yetersiz kaldığı ortaya çıkmıştır. ABD, Ladin'i öldürdü, evet; ama beteri (el-Kaide'den önce akla hayale gelmeyen) onun yerini aldı. Bu örgütleri besleyen ideoloji gözden düşürülmediği sürece bu gidişat devam edecektir. İslamcılığın iskartaya çıkarılması gerekiyor.

George W. Bush döneminin son iki yılı bu yalın gerçeğin esaslı şekilde fark edilmesine sahne oldu. Ne var ki demokratik devir teslimle birlikte Barack Obama hükümeti önceki kolektif bilgi ve deneyim birikimiyle bir şey yapmak istemediği gibi, Bush hükümetinin birçok korkunç hatadan aldığı derslerden de istifade etmedi. Eğer Bush idaresini silah namlusuyla değerleri dayatma çabası diye karikatürize edeceksek, Başkan Obama'nın idaresinin de değerleri hendeğe gömüp silahı elinde tuttuğunu söyleyebiliriz.

Bush hükümetinin düzenlediğinden daha fazla insansız hava saldırısı düzenleyen ve gizli bir "öldürülecekler listesi" hazırlayan Başkan Obama idaresi, el-Kaide'nin organize bir suç çetesi olduğu fikrini benimsedi: buna göre hiyerarşiyi çökert, çeteyi ortadan kaldır. Bu idare dogmatik ortak bir çaba doğrultusunda, sanki el-Kaide marjinal bir suç örgütünden başka bir şey değilmiş gibi davranmakta diretti ve ideolojik olgunun tabandan destek gördüğünü somut şekilde fark etmedi. Bu görüşü savunmalarının nedenlerinden biri, İslamcı "yol arkadaşı" lobilerin, Bush'un hatalarından sonra Obama'nın kampanyasını etki-

lemedeki başarılarıydı. İslamcılar ve onların müttefiklerine göre sorun “el-Kaide’den ilham alan aşırılıkçılık” idi, el-Kaide’ye ilham veren aşırılıkçılık değil. Böyle bir yaklaşım bizi Quilliam Vakfı’nda inanılmaz bir hayal kırıklığına sürükledi. Bu ideolojinin ne uğruna -tam teşekküllü bir cihatçı ayaklanma- yükselişe geçtiğini dillendiren bir sürü röportaj verdik ve yazı yayınladık.

Bu kökten yanlış tespit ve ABD devletinin cihatçı ayaklanmayı fark edememesi cihatçı grupların, ideolojilerinin tamamen sorgusuz sualsiz bir hâlde büyümesiyle paralel olarak her yana yayılmasına yol açtı. Yakın zamanda ve ancak IŞİD’in Irak’taki parlak başarılarından sonra Başkan Obama ideolojinin oynadığı rolü idrak etmeye başladı ve bu idrak onun son iki yılına tekabül etmektedir. Yine de benim *Voldemort etkisi*²¹ diye adlandırdığım âdeta komik bir çark edişle Başkan Obama, bizim bu diyalogu yaptığımız sırada hâlâ zikrettiğimiz ideolojiyi adlandırabilmiş değildi.

Bu bağlamda *Voldemort etkisi*, İslamcılığın adını koymama, onu çok boyutlu dinden ayırt etmeme anlamına geliyor. Obama “IŞİD’in ideolojisiyle mücadele etme” ihtiyacını dile getirdiği hâlde bu ideolojinin adını koymaya yanaşmayarak halkın korkusunun artmasına sebep olmaktan öteye geçemedi ve kendisinin işaret ettiği şeyin hâliyle “İslam” olduğunu zannedip Müslümanlardan korkan kişilerin bütün Müslümanları suçlamasını kolaylaştırdı.

Halbuki daha önce de belirttiğim gibi, İslam sadece bir dindir. *İslamcılık* ise İslam’ın herhangi bir versiyonunu topluma dayatma çabasını yürüten ideolojidir. Bu nedenle İslamcılık teokratik bir aşırılıkçılıktır. Cihatçılık ise İslamcılığı yaymak için kaba gücü kullanmaktır. Cihatçı terörizm İslamcılığı yaymak için sivilleri hedef alan güç kullanımıdır. IŞİD tam anlamıyla bir cihatçı terörist gruptur. Sorun hiçbir zaman “el-Kaide’den ilham alan” aşırılıkçılık olmadı, çünkü bizatihi aşırılıkçılığın kendisi önce el-Kaide’ye sonra da IŞİD’e ilham verdi. İşte bu aşırılıkçılığın adını İslamcılık diye koyup ona karşı çıkmak gerekiyor.

21- Voldemort J. K. Rowling’in *Harry Potter* romanlarındaki kötü karakterdir. Bu hikâyedeki diğer karakterler Voldemort karşısında korkudan öylesine donakalırlar ki ondan “Adı Anılmaması Gereken Kişi” diye söz ederler. Sadece birkaç inatçı Voldemort’u gerçek ismiyle anmaya hazırdır.

İŞİD'in tamamen İslam'ı temsil ettiğini söylemek ne kadar yanlışsa İslam ile *hiçbir* ilgisinin olmadığını söylemek de o kadar yanlıştır. Nitekim şu hususun açıkça bilinmesi gerekiyor ki "İslam'ı dayatma arzusunun İslam'la hiçbir ilgisinin olmadığını" söylemek doğru olmaz. Doğrusunu söylemek gerekirse bu arzunun İslam'la ilgisi vardır. İŞİD'in din yorumuna katılmayabilirsiniz, ama onun destekçileriyle tartıştığımızı bir hayal edin; o zaman *Das Kapital*'i mi tartışırız, yoksa İslam'ın kutsal kitabını mı?

İŞİD'in arkasındaki ideolojinin adını koymalıyız ki, onu çürütebilelim. İslamcılığın adını koymak hayati önem taşıyor, çünkü ancak o zaman benim gibi Müslümanlar kaçınılmaz bir tercihle baş başa kalırlar: O zaman ya kendi dinimizi ve onun söylemini geri kazanırız veya katillere ve demagoglara, o dinin adına konuşup topluma onu dayatma fırsatını veririz. Bu ideolojiyi salt "aşırılıkçılık" diye adlandırmak çok izafî ve muğlâk kaçır ve kutsal kitaba dayandırılan meşruiyetine karşı çıkma sorumluluğunu sürüncemede bırakır.

Bu nedenle ne kadar özenle planlanmış olursa olsun uluslararası camianın herhangi bir müdahalesinin İslamcılar tarafından Müslüman halk tabanının önünde fena şekilde damgalanıp *tu kaka* edilmesi hiç de şaşırtıcı değildir. "Batı"nın "İslam"la savaş hâlinde olduğu yönündeki İslamcı söylem, on yıllar boyunca başkalarını kendi dinine çevirme faaliyetinin hüküm sürdüğü toplumlarda daha iyi yerleşir. İşte kısmen bu nedenle Müslümanların öncülüğündeki bölgesel ittifakların İŞİD ile mücadele etmesi son derece önem arz ediyor. Bu İslamcı söylemin başarısı uluslararası eyleme kazanma şansı vermeyen bir durumla neticeleniyor. Suriye örneğini göz önüne alırsak, "Batı"nın iç savaşa müdahale etmede ayak diremesi, Müslümanların acılarına kayıtsız kalması diye yorumlanırken, müdahale etseydi bu sefer de yaptığı "Batı" emperyalizmi diye algılanacaktı. Her iki senaryo da daha fazla cihatçı toplamak için kullanılabilir. Söylemi dikte eden taraf, şartları tayin eder.

Uzun vadede bunu önlemenin tek yolu İslamcı söylemlerle boy ölçüşebilecek alternatif söylemleri yaymak için hakikaten tabandan yükselen bir hareketi başlatmaktır. İşte biz tam da bunun için Pakistan'da Khudi hareketini başlattık. Öte yandan bu tür girişimlerin bölge genelinde teşvik edilmesi gerekiyor. Özgün ve yenilikçi bir kültürel değişime ihtiyaç var ve bu da yıllarca sürececek bir çalışmayı gerekli

kılmaktadır. Hâlihazırda Müslüman kimliği, kutsal kitap yorumlarını ve kültürel aidiyetleri reformdan geçirme ve İslamcı ideolojiyi gözden düşürme çalışması çok yavaş ilerliyor.

Harris: O hâlde ilk yapılacak şey sekülerizme bağlılığı hem Doğuda-ki hem de Batıdaki Müslüman topluluklarda yaymak. Fakat pek çok Müslüman, ister Batılı olsun ister İslami, sekülerizmle baskıyı ve zulmü bir tutuyor. Senin de bildiğin gibi, çoğu ülkede İslamcılığa alternatif olarak seküler diktatörlükler ortaya çıktı. Bu durumda nasıl olacak da 1,6 milyar Müslümanı, sekülerizm vaadiyle Kaddafi, İran Şahı, Saddam Hüseyin, Pervez Müşerref ve diğerlerinin tiranlığını ayırt edecekleri seviyeye getireceğiz?

Nawaz: Öne sürdüğün, gerçekten zor bir mesele. Eğer ben İslamcılığın ve Müslüman köktenciliğinin çaresinin çoğulculuğu, bunun sonucu olarak sekülerizmi ve bunun da sonucu olarak liberalizmi teşvik etmekte yattığını savunacaksam, o zaman Arap *Baas* diktatörleri tarafından fazlasıyla kötüye kullanılmış sekülerizmin üzerindeki kara lekeyi nasıl sileceğiz? Sekülerizm öyle fena damgalanmış ki, Urducada sekülerizmi karşılayan doğru düzgün bir kelime bile yok. Arapçadan türetilen *la-diniyat* sözcüğü “dinsizlik” anlamına geliyor. Ben genellikle sekülerizm sözcüğü için daha nötr bir Arapça karşılığı olan *almaniyyah* sözcüğünü Urducaya sokmayı öneriyorum. Arap isyanlarından bu yana durum daha da kötüleşti, çünkü demokrasi İslamcılarının Mısır’da çoğunluğu ele geçirmelerini sağladı ve bu da yeni bir seküler Arap darbesinin, meseleleri tekrar meydanlara taşınmasına yol açtı.

İlk olarak Tunus’a bakabiliriz. Arap İsyanlarının doğduğu bu ülke, İslamcı eğilimli bir hükümetin gönüllü olarak iktidarı bırakmasına ve bunun ardından yapılan seçimlerde en çok oy alan seküler bir partinin yeni hükümeti kurmasına izin vermesine sahne oldu. İslamcı eğilimli Hizb al-Nahda partisi böyle bir gelişmenin yolunu açtı, çünkü isyandan hemen sonra kendi hükümetini kurarken programında yer alan, *şeriatın* bir versiyonunun hukukun temelini oluşturması şartından vazgeçti. Eğer Hizb al-Nahda’nın post-İslamcı politikaya bu daha uygun yaklaşımı önce komşusu Mısır’a ve sonra bölgeye yayılabilmiş olsaydı, bundan büyük hayır doğabilirdi.

Öte yandan bütün sorumluluğu İslamcılara yıkmak hakkaniyetli olmaz. Arap dünyasında iktidarda olan dediğim dedik güçlü seküler liderlerin de yükün önemli bir kısmını omuzlaması gerekir. Bu liderlerin her bir ülkede Tunus modelini inşa edip, bundan hareketle bölgede daha demokratik bir yaklaşımı teşvik etmek için Hizb al-Nahda benzeri post-İslamcı fraksiyonlarla birlikte çalışmaları gerekir. Bu amaca ulaşmak için siyasi, düşünsel ve kültürel yaklaşımların bir araya getirilmesi lazım. Uluslararası camia, Ortadoğu’da seküler demokrasiyi tesis etme fırsatını bir elli yıl daha erteleme lüksüne sahip değildir.

Öte yandan halk tabanında seküler demokrasi talebi olmadığı müddetçe bahsettiğim çalışmalar bir işe yaramaz. Tam da bu nedenle Araplar tarafından, Araplar için, Arap bölgesinde yeni bir sözleşmenin yapılması hayati önem taşıyor. İşte bu noktada, daha önce sözünü ettiğim, bizim Pakistan’da başlattığımız Khudi modelinin önem kazandığını düşünüyorum. TED konuşmamda böyle bir girişimin düşünsel temelini atmaya çalıştım. Tek umudum, başkalarının da bu gayeyi benimseyip içselleştirmesidir.

Harris: Hem sekülerizmin hem de demokrasinin çoğu zaman dini kimliğe bir saldırı gibi algılandığı günümüzde halk tabanında seküler demokrasiye talebi nasıl artıracagız?

Nawaz: Bu ancak bu meseleler hakkında eleştirel konuşma iradesini gösteren liberal, eski Müslüman ve gayrimüslim seslerle birlikte, Müslümanların reform lehine seslerini yükseltmeleriyle mümkün olabilir. Ne yazık ki biz bu sesleri mumla ararken, aşırı sağın eleştirisi yükselişe geçmiş durumda. Liberal ve “ılımlı” Müslümanlar kaçamaklı veya müphem bir dil kullanarak farkında olmadan kötülüğü teşvik ediyorlar; üstelik böyle davranarak aşırılıkçılığa karşı Müslümanları güya “desteklediklerini” sanıyorlar; oysa bu tutumları aşırı uçtakilere hizmet ederken Müslümanlara zarar veriyor sadece. Bu arada aşırı sağın destekçileri de her şeye meydan okuyan tek kesim olarak görülüyor hep.

Harris: Şu son vurguladığın nokta benim on yıldır en fazla kafa yordüğüm meselelerden biri. İslam’ı reformdan geçirme projesi kadar zorlu olan bu iş, eğer çıkış yolu bir taraftaki hüsnü zan ile diğer taraftaki bağ-

nazlık arasında bir seçim yapmakta aranacaksa suya düşer. Üçüncü bir yolu benimle birlikte arama çabasını gösterdiğin için sana çok teşekkür ederim, Maajid. Müslüman olan biriyle Müslüman olmayan biri arasındaki konuşma Müslümanların hoşgörüsüzlüğünün fiili dinamiğini ve bütün boyutlarını dürüstçe kabul etmekle başlar. İnançlar önemlidir elbette. Bunun da defalarca vurgulanması gerekiyor. Ve şimdiki dini kaostan çoğulculuğu, sekülerizmi ve ardından liberal değerleri kucaklamayla çıkmak için tek çare, samimi diyalogla milyonlarca insanın inançlarını gözden geçirip düzeltmektir. Seninle bu konuşmayı yaptıktan çok keyif aldım, Maajid ve umarım bunun devamı da gelir. Bütün çalışmalarında sana şans dilediğimi söylememe gerek yok sanırım.

Nawaz: Bu konuşmayı yapma fırsatını bana verdiğin için ben de sana teşekkür ederim, Sam. Aradaki gerçek veya hayali duvarları aşıp bunca gürültü patırtı ve keşmekeşin ortasında anlamlı bir diyalog kurmak kolay iş değil. Hiç kuşku yok ki, benim gizli bir cihatçı olduğumda ısrar etmediğin için, İslam'ı eleştiren insanların bazıları tarafından kınanacaksın, ben de seninle bu konuşmayı yaptığım için çoğu Müslüman tarafından eleştirileceğim.

Yine de bu meseleleri birlikte ele aldığımız için çok memnunum ve umarım bu diyalog bundan sonraki benzer birçok diyalogun öncüsü olur ve bizim gibi başka insanlar da bu işi üstlenir. Bizim bu yaptığımız, her tarafta şahit olduğumuz şiddete bir alternatiftir ve nihayetinde tek çıkış yolu olabilir. Modern çağda İslam'a bakışımızı reformdan geçirmek büyük bir iş, ama bir yerden başlamak gerek.

Çalışma arkadaşlarımla birlikte insanlara böyle düşüncelerini ve konuşmalarını telkin etmeye çalışıyoruz; tam da bu nedenle Quilliam Vakfı'nı kurduk. Başkaları için yol gösterici olsun diye *Radical* adını verdiğim otobiyografimi yazdım. İnsanların bu kitabı okuyup benim bu noktaya düşmanlık veya kötü niyetler beslemeden geldiğimi anlamalarını istiyorum. Bir İslamcı olarak yola çıkıp bugün çoğu İslamcının yapmaya gayret ettiği şeyleri başarmaya çalıştıktan sonra bu noktaya vardım. Benim bu yolculuğumun insanları cesaretlendirmesini, onların bizim söylediklerimize kulak vererek aramıza katılmalarını ve nihayet daha olumlu bir istikamette birlikte yol almamızı umuyorum. Ve sana da esenlikler dilerim, Sam.

İLAVE OKUMALAR

Aşağıda önerilen okuma listesi bizim bu diyalogda öne sürdüğümüz savları destekler niteliktedir. Bu listeyi sunarken, okurların bu meselelere dair kavrayışlarını derinleştirerek konuşmayı sürdürmelerini umuyoruz.

SH ve MN

1. *Kuran*
2. *Radical*, Maajid Nawaz
3. *The End of Faith*, Sam Harris
4. *Who Needs an Islamic State?*, Abdelwahab el-Affendi
5. *Why I Am Not a Muslim?*, Ibn Warraq
6. *Freedom of Religion, Apostasy & Islam*, Abdullah Saeed ve Hassan Saeed
7. *Terror and Liberalism*, Paul Berman
8. *A Guide to Refuting Jihadism: Critiquing Radical Islamist Claims to Theological Authenticity*, Hannah Stuart ve Rashad Ali
9. *Infidel*, Ayaan Hirsi Ali
10. *Reason, Freedom, and Democracy in Islam*, Abdulkarim Soroush

TEŞEKKÜR

Yazarlar, metin hakkındaki çok yararlı yazılarından ötürü şu kişilere alfabetik sırayla teşekkürlerini sunar:

Ayaam Hirsi Ali, Faisal Saeed Al Mutar, Jerry Coyne, Richard Dawkins, Annaka Haris, Dr. Usame Hasan, Tom Holland, Thomas Le-Bien, Rachel Maggart, Ali A. Rizvi ve Martha Spaulding.

DİZİN

A

ABD 26, 28, 38, 40, 43-44, 48, 53, 55, 80-81
adam toplama 15, 31, 33, 53
Afganistan 14, 43
alkol 51, 63-64
almaniyah 83
Almanya 41
Alternet 89
Altın Şafak Partisi 41
Amerikan yurttaşlık hakları hareketi 43
Arap İsyanları 32, 83
aşırılıkçılık 81-82
Avrupa 13, 28-30, 41, 48, 52, 66, 68-69, 76

B

Baas rejimleri 79, 83
bağnazlık 38, 53, 62, 84-85
Bangladeş 16
Barelviler 23
Belçika 29
Bin Ladin, Usame 32, 78
Boko Haram 19, 35
Bosna 13-15, 44
Breivik, Anders 41
Bush, George W. yönetimi, 90
Büyük Britanya 10, 13, 15, 16-17, 25, 27-30, 32, 39-41, 52, 73, 75-76

C

- cehennem 59, 72
- Cemaat-i İslami 23
- cennet 34, 36-37, 60-61, 63, 72-73, 77
- Charlie Hebdo saldırıları (1/7/2015) 29, 62
- cihanşümül mücadele 33
- cihatçılık 20, 31, 36, 81
- cinsel kimlik hakları 25-26, 49

Ç

- çoğulculuk 26, 42, 56, 59, 83, 85

D

- Danimarka 16, 28
- devrimci İslam 16, 19-21, 32, 36
- dindarlık 24, 26-27, 34-35, 43, 51, 74
- dini inanç 24, 31, 34-35, 37-38
- diyalektik materyalizm 32
- domuz eti yasağı 51, 56-58
- Donvan, John 62
- Dünya Ticaret Merkezi Saldırısı (11 Eylül) 17, 28, 34-35, 53
- "Düşünce Tarihinde Anlam ve Kavrayış" (Skinner) 54

E

- Ebubekir 65
- Ebu Cafer et-Tahâvi 63
- Ebu Hanife 63
- Ebu Yusuf 63
- El-Bağdadi, Ebu Bekir 32
- El-Cessas, Ebubekir 63
- El-Kaide 19, 21, 25, 28, 31-32, 36, 41, 77-78, 80-81
- El-Şebab 19
- Endonezya 11, 23, 25
- Eşarilik 48

F

- fetva (İŞİD'e karşı) 58, 73, 75-77
- fıkıh 63-66, 72

G

- Gandhi, Mahatma 43
- gerici solcular 39, 42
- The Guardian 38
- günah 57, 59, 61

H

Haçlı Seferleri 68-69
 hadis 54, 57-59, 65, 77
 Hamas 21
 hamr 63-64
 Han, Ömer 16
 Hanefi fıkıh ekolü 63-65
 haram 66
 Hasan, Usame 25-26, 49, 58-59, 76-77, 79, 87
 Hıristiyanlık 50, 52, 60, 67, 69-70, 73
 Hindistan 23, 43, 68, 71
 Hirsi Ali, Ayaan 9, 11, 62, 75, 86-87
 Hizb al-Nahda 83-84
 Hizb-ut Tahrir 14-16, 32-34
 Hizbullah 21
 hoşgörü 37, 43, 60, 62, 68, 73, 75, 85
 hudud 66
 hüküm 66, 76
 Hüseyin, Saddam 15, 83

I

ılımlı Müslümanlar 19, 28, 53
 Intelligence Squared 9, 11, 62
 Internet 54, 61
 Irak 14-16, 21, 29, 43, 53, 59, 71, 81
 ırkçılık 13, 38, 40, 45
 İŞİD 19, 21, 28-29, 32, 35-37, 43-44, 50, 53, 58, 71, 73, 76-82

İ

İbn Arabi 67, 72
 İbn el-Kayyım el-Cevziyye 72
 İbn Teymiye 72
 icma 76
 içtihat 56
 ideoloji 14-15, 17, 23, 26, 30-33, 35-37, 41, 44-45, 72, 77-78, 80-83
 ihanet 39-40, 65
 İmam el-Eşari 48, 72
 İmam el-Şâtibi 66-67
 İngiliz Savunma Ligi 41
 insan hakları 17, 24-27, 30, 39, 45, 49, 56, 73, 76, 79
 intihar bombalamaları 14, 36-37, 77
 İslam hukuku. *Bkz.* Şeriat
 İslamcılık 20, 24-26, 30-31, 35
 İslamofobi 38, 53, 62

İsrail 14, 28, 44, 69, 71
İznik Konsili 48

J

Jainizm 51

K

Kabilecilik 45, 79
Kaddafi, Muammer 83
Kadri, Mümtaz 23
kâfir 15, 19, 31, 34, 58-61, 63, 66-70, 72, 74, 78
Kalenderiyye 57
karikatürler ve ırkçılık 28, 43, 63
Khudi 59, 82, 84
kıyas 61
kimlik 14-15, 23, 27, 31, 36, 40, 44-45, 49, 78-79
King, Martin Luther 43
komünizm 31-32, 36
köktencilik 23, 26, 43, 47, 50, 58, 83
kölelik 50, 69
Kudüs 14-15
Kuran 9, 44, 47-49, 51, 54, 57-60, 63-66, 72, 77, 86
kurban olma 14, 32
kutsal kitaplar 11, 49-51, 55, 68
Kutub, Seyyid 36
Kuzey Carolina 53
kültürel otantiklik 39-40, 42

L

lâ-diniyat 83
lafızcılık 47-48
liberalizm 17, 24-25, 28, 37, 40, 42-43, 49, 52-54, 83-86
"Liberalizmin Sonu" (Harris) 42
Londra'dakiterörsaldırıları 28, 41
Lübnan 11

M

Macpherson raporu 13
Malezya 11, 23
mazeretçiler 22, 37-38
Medine Sözleşmesi 79
Melamiyye 57
metinsel yorum 65
Mısır 11, 14, 16-17, 21-25, 33, 36, 59, 83

muhafazakâr Müslümanlar 23, 25-26
 Mursi, Muhammed 21
 Murray, Douglas 9
 mürted 19, 22-23, 37, 58, 65, 70
 Müslüman Kardeşler 17, 21-24, 26, 30, 35-36, 59
 Mutezile 48-49
 Müşerref, Pervez 83

N

Nahda (Tunus) 24, 83-84
 namus cinayeti 24-25
 The Nation (dergi) 38
 neo-Nazi 41-42, 62
 nefret suçu 53, 62
 Nijerya 11

O

Obama, Barack 80

P

Pakistan 11, 14, 16-17, 23, 25, 30, 44, 52, 54-55, 59-60, 75, 82, 84
 Paris'teki terör saldırıları 29, 62
 Peşaver'deki terör saldırısı 60-61
 propaganda 32, 35, 75

Q

Quilliam Vakfı 17, 25, 49, 81, 85

R

Radical (Nawaz) 13, 85-86
 radikalleşme 14-15, 44
 reformcular 25, 27, 41, 43, 52, 59, 73, 79
 Ridde Savaşları 65
 Rizvi, Ali A. 61, 63, 72, 87
 Robinson, Tommy 41
 Roma İmparatorluğu 48, 71, 74

S

Salon (yayın) 38
 samimiyet 33-34
 Sanhedrin 74
 sekülerizm 27-28, 49, 56, 59, 73, 83-85
 Senegal 11
 siyasal İslam 20-21, 23, 30, 32, 36

Skinner, Quentin 54, 64
sosyalizm 31, 40, 79
Sunday Times 58, 76
Suriye 14, 16, 29, 52-53, 59, 82
Suruş, Abdülkerim 48
Suudi Arabistan 25
Sünni Müslümanlar 45, 56

Ş

şarap 63-64
Şefik, Ahmed 21
şeriat 20, 22-23, 28-29, 66-67, 73, 83
Şeriatın niyeti (Makâsıd eş-Şeri'a) 66-67
şehitlik 19, 31-34, 36-37, 60-61, 64, 70
şiddet 11, 13-14, 20-21, 23, 26, 29, 32, 34-35, 37-38, 40, 43-44, 51,
54-55, 69, 73, 85
şiddet karşıtlığı (pasifizm) 51
Şii Müslümanlar 44, 75-76

T

takiyye 73, 75
tecritçilik 40
tefsir 63
Temmuz 7 terör saldırıları (2005) 28, 41
terörizm 11, 14, 37, 81
terörist saldırı 62
The Times (Londra) 29
tövbe 57
Tunus 11, 24, 83-84
Türkiye 11, 14, 16, 55

U

Uluslararası Af Örgütü 17
Urdu dili 61, 83

Ü

ümme 79
Ürdün 11, 15

V

Vahdet-i vücud 67
Veziristan 43
Voldemort etkisi 81

Y

Yahudi 23, 50, 52-53, 60, 63, 68-69, 72, 74, 77

Yezidi 43, 71

yol arkadaşları 39-43

Yunanistan 41

yüzeysel lafızcılık 47

Z

zimmət 68, 76